

Rozwój doktryny Trójcy Świętej w pierwszych trzech wiekach

SPIS TREŚCI

1. WPROWADZENIE

2. PRZEDHISTORIA

- 2.1 Ostatnie stulecia przed Chrystusem
- 2.2 Alegoria u Greków i Żydów
- 2.3 Filon z Aleksandrii

3 OJCOWIE KOŚCIOŁA

- 3.1 Ojcowie apostołscy
 - 3.1.1 Listy Klemensa
 - 3.1.2 Ignacy z Antiochii
 - 3.1.3 Polikarp
 - 3.1.4 List Barnaby
 - 3.1.5 Pasterz Hermasa
 - 3.1.6 Didache
- 3.2 Apologeci greccy
 - 3.2.1 Justyn Męczennik
 - 3.2.2 Tatian
 - 3.2.3 Atenagoras
 - 3.2.4 Melito
 - 3.2.5 List do Diogneta
 - 3.2.6 Teofil
- 3.3 Ojcowie aleksandryjscy
 - 3.3.1 Klemens
 - 3.3.2 Orygenes
- 3.4 Ojcowie starokatoliccy
 - 3.4.1 Ireneusz
 - 3.4.2 Hipolit
 - 3.4.3 Tertulian
 - 3.4.4 Cyprian
- 3.5 Podsumowanie

4 WNIOSKI

- 4.1 Wpływ ojców Kościoła
- 4.2 Pozycja władzy cesarza Konstantyna
- 4.3 Tendencje antyżydowskie
- 4.4 Wnioski
- 4.5 Podsumowanie

BIBLIOGRAFIA

- Teksty źródłowe
- Literatura dodatkowa

ZAŁĄCZNIK

- Matryca relacji ojców Kościoła
- Wyznania wiary

1 WPROWADZENIE Biblia nie rozwija nauki o Trójcy Świętej. Nie ma w Piśmie Świętym rozdziału, który poruszałby tę pozornie ważną kwestię. Wiele wspólnot kościelnych, które opierają się wyłącznie na Piśmie Świętym, uznaje ten dogmat za istotny element swojej doktryny wiary. Jak to możliwe, że żaden z apostołów nie zajmował się tym dogmatycznym tematem?

Wraz z apostołem Janem i Księgą Objawienia zakończyła się pewna epoka. Powstaje zatem pytanie, co wydarzyło się w tym czasie, około 90 r. n.e. (Jan napisał Apokalipsę) do I Soboru Powszechnego w 325 r. n.e.

Niniejsza praca dotyczy badania tekstów historycznych, przy czym główny nacisk kładziony jest na materiały źródłowe ojców Kościoła z okresu przednicejskiego. Historia Kościoła przed czasami cesarza Konstantyna powinna przemówić sama za siebie. Ojcowie Kościoła, którzy w swoich dziełach nie zawarli tekstów trynitarnych ani rozważań w tym kierunku, nie są brani pod uwagę. Podobnie fragmenty tekstów, które nie dostarczają wystarczających dowodów na rozwój trynitarny.

Ojcowie Kościoła i apologety z tego okresu byli w większości neoplatonikami. Powstaje zatem pytanie, jaki wpływ miała ta forma myślenia na rozwój doktryny trynitarniej. Jak rozwinęły się pojęcia takie jak istota/substancja i hipostaza u ojców Kościoła, które znalazły się w wyznaniu wiary Nicejskiej? Jaki wpływ miało przejście z języka aramejsko-hebrajskiego na grecki, w którym człowiek, świat i Bóg są postrzegane i wyrażane w inny sposób? Ogólnie rzecz biorąc, pojawia się pytanie, czy można wykazać istnienie nurtów pozachrześcijańskich i jak duży był ich wpływ na dogmat trynitarny?

Wszystko jednak badajcie, a co dobre, zachowujcie. (1 Tesaloniczan 5,21)

Ci [mężowie] byli szlachetniejsi niż ci w Tesalonice; przyjmowali słowo z całą gotowością, codziennie badając Pisma, czy tak właśnie jest. (Dzieje Apostolskie 17,11)

2 PRZEDHISTORIA

2.1 Ostatnie stulecia przed Chrystusem

W czasach, gdy Aleksander Wielki zniweczył narodową niezależność ludów, zbliżył do siebie Greków i barbarzyńców, a także zakończyła się izolacja greckiej kultury intelektualnej, po raz pierwszy wybrany lud Boży, wraz ze swoimi spisаныmi objawieniami i ustnymi tradycjami, zbliżył się do świata greckiego.

Grecka aktywność przeniknęła do Izraela. Powstały nowe miasta, a stare zostały przebudowane, tak że w Ziemi Świętej pojawiło się wiele greckich nazw miejscowości. Handel zaprowadził Żydów do greckich miast Izraela, a także do Azji Mniejszej, Grecji i Afryki Północnej. Wkrótce diaspora żydowska rozciągnęła się na wiele z tych miejsc. We wszystkich miejscach Żydzi zachowali swoją religijną tożsamość. Ich wiara była tolerowana niemal wszędzie. Przestrzegali szabatu, nowiu księżyca, święta roczne i płacili podatek świątynny do Jerozolimy. Podczas głównych świąt regularnie przybywali do Jerozolimy. W Cesarstwie Rzymskim mieli własną administrację majątkową, jurysdykcję i byli zwolnieni ze służby wojskowej. 1 Pomimo prób odgraniczenia się od pogańskiego otoczenia, Pismo Hebrajskie traciło wśród nich na znaczeniu. Byli uzależnieni od języka greckiego, używanego w codziennym handlu. Doprowadziło to ostatecznie do tego, że coraz mniej Żydów rozumiało Biblię w jej oryginalnym języku. Konieczne stało się greckie tłumaczenie Starego Testamentu.

Powstało ono w Aleksandrii. Miasto Aleksandria, założone około 332/331 r. p.n.e. przez Aleksandra Wielkiego, miało pierwotnie znaczenie strategiczne, ponieważ Egipt był najważniejszym producentem zboża w basenie Morza Śródziemnego.² Miasto stało się centrum greckiej edukacji z licznymi szkołami państwowymi i prywatnymi, zwłaszcza Akademii. Różnorodne nurty filozoficzne miały tu swoich przedstawicieli. Bardzo wcześnie doprowadziło to do mieszania się religii greckich i orientalnych bóstw, które przejmowały od siebie nawzajem swoje kultury.

Misja i apologetyka służyły już wtedy do potwierdzania odpowiedniego stanowiska i słuszności. Ta wzajemna inspiracja nie zatrzymała się później przed Żydami. Powstały systemy, które próbowały zrównoważyć judaizm i hellenizm.³ Ten nurt myślowy nazywany jest teozofią aleksandryjską. Jest to synkretyzm teologii możeszowej i filozofii greckiej, zwłaszcza nauk platońskich i stoickich. To zbliżenie między judaizmem a filozofią zostało przejęte i rozwinięte przez chrześcijan.

Kamieniem milowym w relacjach między judaizmem a grecką kulturą jest greckie tłumaczenie (Septuaginta/LXX) Starego Testamentu. Żydzi mieli teraz narzędzie do realizacji swojej misji. Ponadto język grecki zyskał legitymizację religijną, co doprowadziło do zminimalizowania różnic kulturowych między diasporą żydowską a Grekami⁴. Żydzi z Aleksandrii co roku świętowali to tłumaczenie, organizując dzień pamięci na wyspie Pharos. Żydowski filozof Filon w swoim dziele podziękował za stworzenie Septuaginty⁵ (Vit Mos II 7,41):

Dlatego też do dziś co roku na wyspie Pharos odbywa się święto i uroczysta uroczystość, na którą przybywają nie tylko Żydzi, ale także inni, w bardzo dużej liczbie, aby uczcić miejsce, w którym po raz pierwszy zabłyśnięło światło tego & tłumaczenia, i aby złożyć bogu dziękczynienie za dawne, zawsze młode dobro...

Już na początku wygnania babilońskiego miały miejsce emigracje do Egiptu (Jer. 26,21ff; 43,5ff). Wśród pierwszych założycieli Aleksandrii mieli znajdować się Żydzi, a za czasów generała Ptolemeusza I (367 p.n.e. - 283 p.n.e.) osiedliła się tam większa kolonia żydowska (Jos. Ant. XII, 7) . W I wieku p.n.e. zajmowała ona dwie z pięciu dzielnic (Filon z Aleksandrii, M. II, 525).

Nigdzie zmienione otoczenie nie wywarło tak dużego wpływu na myślenie żydowskie jak w Aleksandrii. W tym wielkim mieście panował ożywiony ruch intelektualny. Spotkały się tu najróżniejsze idee religijne i filozoficzne. Pomimo prób narzucenia swoich przekonań religijnych, Żydzi nie byli w stanie oprzeć się wpływom hellenistycznego kręgu idei. Wyszli ze swojej izolacji i zapoznali się z grecką sztuką i obyczajami. Studiowali greckich poetów, historyków i filozofów.⁶ Szczególnie pociągały ich systemy Platona⁷ i stoików⁸. Żydzi stanęli teraz przed trudnym zadaniem pogodzenia tego nowego świata myśli z ich dotychczasowymi poglądami i wyobrażeniami. Trzeba było pogodzić filozofię starożytną z ich wiarą w objawienie. Kolejną kwestią jest szczególna pozycja Żydów, którzy byli postrzegani jako niewygodni współobywatele i obcy element w świecie hellenistycznym. Zarzucano im, że pozostają daleko w tyle za wszystkimi innymi narodami pod względem rozwoju kultury i nie wnieśli do niej nic wartościowego (Jos. c. Ap. I, 1-218). Żydzi byli wyśmiewani za swoje bezobrazowe czczenie Boga, sabat i rezygnację ze spożywania wieprzowiny. Fragmenty Pisma Świętego (np. budowa wieży Babel) były odrzucane jako bajki. W oczach Greków Żydzi byli prymitywnymi ludźmi, przestrzegającymi bezsensownych i bezcelowych przepisów.

Teraz zadaniem Żydów było pogodzenie greckiej filozofii z literą Pisma Świętego. Ponadto należało odeprzeć ataki pogan na ich religię. Filozofia została teraz wykorzystana jako narzędzie, aby przedstawić swoją wiarę przeciwnikom w jak najkorzystniejszym świetle. Żydzi posłużyli się filozofią hellenistyczną: rozwiązaniem była alegoria.

2.2 Alegoria u Greków i Żydów

Najstarsi greccy filozofowie (przedsokratejczycy), którzy zajmowali się powstaniem świata i siłami kształtującymi świat, w swoich poglądach przynajmniej częściowo zgadzali się z tym, co wyrazili poeci Homer (850 p.n.e.) i Hezjod (700 p.n.e.). Obaj są również głównymi źródłami mitologii greckiej. Pierwotna woda⁹ filozofa Talesa (624–547 p.n.e.) można utożsamiać z bogiem rzek Okeanos u Homera, a pierwotne powietrze¹⁰ filozofa Anaksymonesa (585–528/524 p.n.e.) z chaosem, pierwotnym stanem świata, u Hezjoda¹¹.

Kolejni filozofowie pomagali sobie (aby nie narazić się na zarzut odejścia od wierzeń ludowych i nie zostać uznanym za błędnego nauczyciela), interpretując swoje poglądy w kontekście mitów. Mostem łączącym filozofów z poglądami religijnymi była alegoria. W swoich pismach próbowali oni udowodnić pierwotne mity o bogach. Różne szkoły filozoficzne próbowaly w ten sposób nie tylko dosłownie rozumieć teksty, ale także odkrywać w nich ukryte znaczenie. Najważniejsze alegorie można znaleźć u Cyserona (De nat. deor. II, 25,64; 27,69) i u Filona (De deocal. 54-56).

Na pytanie, czy Stary Testament zawiera, oprócz właściwego znaczenia, jeszcze wyższe, ukryte znaczenie duchowe, należy odpowiedzieć twierdząco. Zgodnie z własnym wyjaśnieniem Jezusa, Jonasz, przebywając trzy dni i trzy noce w brzuchu ryby, jest typem Chrystusa, który również miał spoczywać tak długo w grobie (Mt 12,39-40). Adam jest typem Chrystusa (Rz 5,14), a miedziany wąż symbolem wywyższenia Mesjasza na krzyżu (J 3,14 -> 4M 21,8-9). W Księdze Ezechiela 15 mieszkańcy Jerozolimy są przedstawieni pod obrazem ściętej winorośli, która zostaje spalona. Alegoria, która opisuje relację Boga z Jego ludem za pomocą obrazu małżeństwa, jest bałwochwalstwem Izraela, odpowiednio przedstawionym jako cudzołóstwo (Iz 50,1; 54,5). W przypadku wszystkich tych alegorii w Biblii z tekstu, kontekstu i użycia języka wynika, że opowieści te należy rozumieć w sensie przenośnym.

Mojżesz używa zmysłowych wyrażeń, aby opisać coś duchowego. Kiedy przypisuje „boskiej mocy” ręce, stopy, twarz i chód, nie należy zatrzymywać się na tych wyrażeniach. Nie ma również sensu wyobrażać sobie w przestrzeni i czasie, jak Bóg „zstąpił” na Synaj. Użycie antropomorfizmów oznacza jedynie, że dla lepszego zrozumienia przypisuje się Bogu cechy ludzkie. Bóg jest wszechmocny i wszechobecny. Mojżesz chciał tu jedynie opisać cudowne objawienie Boga.

Kiedy jednak aleksandryjscy Żydzi ostatnich stuleci przed Chrystusem mówili o alegoriach w przeciwieństwie do dosłownego znaczenia Pisma, nie mieli na myśli duchowego znaczenia Mesjasza i Królestwa Bożego, ale ogólnie rozumieli to jako mowę obrazową.

Stosując alegoryczne wyjaśnienie Pisma, nie zdawali sobie sprawy, że rozwinęli zupełnie obce idee. Filozofia miała być dla nich środkiem do lepszego zrozumienia ich wiary. Nie zdawali sobie jednak sprawy, że w ten sposób odeszli od wiary swoich ojców. Doktryny różnych systemów filozoficznych są często niezgodne z wiarą objawioną, jak na przykład doktryna o preegzystencji duszy, doktryna idei lub doktryna o złożości materii. Dzięki tej metodologii, a mianowicie egzegezie opartej na doktrynach filozoficznych, przenieśli je na Pismo Święte.

Od połowy pierwszego wieku przed Chrystusem alegoria jest powszechnie uznawana i nauczana wśród aleksandryjskich Żydów. Byli jednak również tacy, którzy sprzeciwiali się tej interpretacji. Filon pisze o nich z pogardą (De cherub. 42):

Tym, którzy są dotknięci nieuleczalną chorobą, przywiązaniem do słów, trzymaniem się nazw i oszukiwaniem zwyczajami, nie chcemy ujawniać świętych tajemnic.

2.3 Filon z Aleksandrii

Filon, zwany Filozofem (15 p.n.e. – 40 n.e.), był najwybitniejszym apologetą judaizmu. Uczęszczał do gimnazjum i uczył się sztuki, filozofii i matematyki. Według Euzebiusza cieszył się bardzo dużym szacunkiem w Aleksandrii, pomimo swojego hebrajskiego pochodzenia (Hist Eccl II 4,2). Kiedy Jezus został ukrzyżowany, miał około 50 lat. Ponadto podkreśla się jego głęboką wiedzę na temat kultury pogańskiej, zwłaszcza filozofii platońskiej i pitagorejskiej (Hist Eccl II 4,3). Najważniejszym punktem jego biografii było przeprowadzenie misji dyplomatycznej do cesarza Kaliguli w latach 39/40, która miała na celu przywrócenie praw obywatelskich Żydom w Aleksandrii, ale zakończyła się niepowodzeniem.¹²

Chociaż Filon był filozofem żydowskim i poprzez swoją alegoryczną interpretację Starego Testamentu osiągnął przede wszystkim porozumienie między judaizmem a hellenizmem,¹³ to dzięki swojej nauce o Logosie wywarł ogromny wpływ na rozwój wczesnego chrześcijaństwa. Od czasów wczesnych pisarzy chrześcijańskich Filon został honorowo mianowany ojcem Kościoła honoris causa.¹⁴ Jego pisma zostały przekazane przez Kościół chrześcijański. Ojcowie Kościoła doskonale zdają sobie sprawę, jak wiele zawdzięczają Filonowi.¹⁵ Klemens w swoim dziele „Teppiche” bardzo szczegółowo odnosi się do niego. Również Orygenes i późniejsi ojcowie Kościoła zawdzięczają mu w szczególności alegoryczną interpretację Biblii. Pojęcie Logosu Filona może być wykorzystane w chrystologii, a jego trójdzielna struktura mocy Bożych w doktrynie Trójcy Świętej. W swojej drugiej książce Alegoryczne wyjaśnienie praw (Leg All 2,86) pisze:

Ale najogólniejszą ze wszystkich rzeczy jest Bóg; a drugą rzeczą jest Słowo Boże. Inne rzeczy istnieją tylko w Słowie, ale w rzeczywistości są one czasami równoznaczne z tym, co nie istnieje.

Widać tu już pewną kolejność. Według Filona najogólniejszą rzeczą jest Bóg, a drugą jest Logos, dzięki któremu istnieje wszystko inne. Logos ten jest również określany przez Filona jako Pierworodny Syn (por. Agric 51). W swoim dziele O cherubinach pisze (Cher 27):

Powiedział mi, że w jednym żywym i prawdziwym Bogu istnieją dwie najwyższe i pierwotne siły: dobroć i autorytet; I że dzięki swojej dobroci stworzył wszystko, a dzięki swojej władzy rządził wszystkim, co stworzył.

Obie siły znajdują się wewnątrz Boga. Dzięki tej dobroci stworzone zostało wszystko, co wskazuje na Logos. On nie tylko pośredniczy między Bogiem a stworzonym światem, ale także między dwiema siłami, poprzez które Bóg działa w świecie (Vit Mos II 8,99):

Ale ja sam powiem, że to, co jest tutaj przedstawione w postaci figury, to dwie najstarsze i najwyższe moce boskiego Boga, a mianowicie jego stworzenie i jego królewska moc; A jego twórcza moc nazywana jest Bogiem; po tym, jak ułożył, stworzył i ozdobił ten wszechświat, a jego królewska moc nazywana jest Panem, dzięki czemu panuje nad istotami, które stworzył, i rządzi nimi sprawiedliwie i stanowczo;

Siła wynika z tego, że te dwie siły, noszące imiona „Bóg” i „Pan”, są równoznaczne z „dobrocią” i „władzą” (władza) w poprzednim cytacie (por. Cher 27). Są one przyczyną twórczości Boga Dobroć i przyczyną panowania Boga Władza. 16 Te dwie siły nie oddziałują jednak bezpośrednio na materię, pomiędzy nimi istnieje jeszcze pośredni poziom: świat idei. Filon zajmuje stanowisko przeciwko osobom, które zaprzeczają istnieniu idei (Spec Leg 1,329)

Niektórzy twierdzą bowiem, że niematerialne idee są tylko pustą nazwą i nie mają udziału w rzeczywistym fakcie, usuwając najważniejszą ze wszystkich esencji z listy istniejących rzeczy, chociaż w rzeczywistości jest to archetypowy model wszystkich rzeczy, które są odróżniającymi cechami istotowymi, zgodnie z którymi każda rzecz jest przypisana do swojego rodzaju i ograniczona do swoich właściwych wymiarów.

Każde ogniwo w tym łańcuchu jest odbiciem poprzedniego ogniwa. Logos jest odbiciem Boga, idee odzwierciedlają Logos. Kosmos idei odzwierciedla się w świecie widzialnym, a ten świat widzialny z kolei odzwierciedla się w człowieku, gdzie zamyka się krąg do Boga, dzięki czemu człowiek staje się podobny do Boga (Op Mund 24-25):

A gdyby ktoś chciał używać bardziej jawnych pojęć, nie nazwałby świata, który jest postrzegalny tylko dla intelektu, czymś innym niż podstawą Boga, która jest już zawarta w stworzeniu świata; ponieważ żadne miasto, które jest postrzegane wyłącznie przez intelekt, nie jest niczym innym jak rozumem architekta, który już projektuje, aby stworzyć coś postrzegalnego dla zmysłów zewnętrznych, na wzór tego, co odpowiada wyłącznie intelektowi. Jest to nauka Mojżesza, a nie moja. W związku z tym, twierdząc w kolejnych słowach, że człowiek został stworzony na obraz Boży, wyraźnie stwierdza, że jeśli obraz jest częścią obrazu, to oczywiście cała postać jest również częścią obrazu. Postacie postrzegane zmysłami zewnętrznymi, które są większym naśladowaniem boskiego obrazu, niż postać ludzka. Oczywiście jest również, że archetypiczna pieczęć, którą nazywamy światem, postrzegalna tylko dla intelektu, musi być archetypicznym modelem, ideą idei, podstawą Boga.

Wcielenie byłoby jednak sprzeczne z pojęciem Logosu Philos, już ze względu na nieczystość całej materii. Jest ona źródłem wszelkiej niedoskonałości i zła istnienia, ciało jest więzieniem duszy i źródłem zła. 17 Upadek wynika z zwrócenia się ducha ku ciału, które daje się zwieść zmysłom i pożądliwościom (por. Leg All 3,108). Jego filozofia nie jest spójna i zawiera pewne niespójności.

Dla historyka Kościoła Heinricha Kraftha nauka o pośrednikach jest niejasna. Logoi lub dynamis są przedstawiane jako idee Boga (platonizm) lub jako siły działania Boga (stoicyzm).¹⁸ Żydowska i chrześcijańska koncepcja samoobjawienia się Boga schodzi u Filona na dalszy plan. Filon pokonuje je dzięki swoim siłom. W u Filona triada składa się głównie z dobroci i autorytetu Boga, które są utrzymywane razem przez boski Logos. Logos pozostaje w relacji ze stworzonym światem, jednak czasami jest traktowany jako odrębna hipostaza¹⁹, a nawet nazywany deuteroseos, drugim Bogiem (por. Som I 61-70). Chrześcijańska chrystologia Filona została rozwinięta przez ojców Kościoła.²⁰

Słownik biblijny Harper Collins pisze o Filonie:

„Pisma Filona są niezwykle wolne od rabinicznych zagadnień [nauki rabinów] i nie wykazują żadnej wiedzy o jakiegokolwiek osobie chrześcijańskiej lub wydarzeniu chrześcijańskim. Filon połączył swoją żarliwą lojalność wobec judaizmu (tj. nieizraelskiej gałęzi judaizmu, która była pod silnym wpływem kultury hellenistycznej) z głęboką miłością do filozofii greckiej, aby zapewnić swojej rasistowskiej społeczności literackiej obronę judaizmu i kompleksową symboliczną interpretację Pisma Świętego, która pogodziła prawo żydowskie z ideałami stoickiej, pitagorejskiej, a zwłaszcza platońskiej myśli. Żaden z autorów Nowego Testamentu nie jest bezpośrednio winny Filona ... Jego pisma zostały zachowane przez chrześcijan, a później jego idee filozoficzne i metody alegoryczne wywarły bezpośredni wpływ na teologię chrześcijańską [naukę o tym, jak postrzegać BOGA] poprzez pisma Klemensa Aleksandryjskiego i Orygenesesa. 21

3 OJCOWIE KOŚCIOŁA

W niniejszej części pracy analizowany jest rozwój historyczny ojców kościoła przednicjańskiego²². Podzielono ich na cztery kategorie: ojcowie apostołscy, mający bezpośredni lub pośredni związek z apostołami, apologetów greckich jako obrońców chrześcijaństwa, ojców aleksandryjskich w niezwykle ekscytującym środowisku religijnym i filozoficznym oraz wreszcie ojców starokatolickich, którzy na przełomie II i III wieku doprowadzili ten proces rozwoju do wstępnego zakończenia.

3.1 Ojcowie apostołscy

Do ojców postapostolskich lub od XVII wieku nazywanych ojcami apostołskimi²³ zalicza się pisarzy, którzy mieli bezpośredni lub pośredni kontakt z apostołami.²⁴ Nazwa „ojcowie apostołscy” jest stosunkowo młoda. Jako pierwszy Jean Baptiste Cotelier w 1633 r. zebrał te pisma w swoim dziele Apostolorum Patrum Collectio. W przedmowie Cotelier uzasadnia, że autorzy byli albo towarzyszami apostołów, albo ich uczniami. Ponadto są oni najważniejszym źródłem informacji pomiędzy Nowym

Testamentem a starokatolickimi ojcami aumł;tern. Pisma te powstały pod koniec pierwszej i w drugiej połowie drugiego wieku.²⁵ Pisma te sprawiają wrażenie jednolitych, ponieważ powstały w podobnych warunkach.²⁶ Charyzmatyczna wolność i instytucjonalna zależność współistnieją obok siebie i obie domagają się swoich praw. Pierwsze napięcia między tradycją wiary a życiem religijnym były przedmiotem rozważań ojców apostoelskich. Nakaz chrztu (Mt 28,19)²⁷ chrześcijanie są zachęcani do refleksji nad relacją między Ojcem, Synem i Duchem Świętym.²⁸ Tak rozpoczyna się historia interpretacji.

Euzebiusz wymienia biskupa Klemensa z Rzymu jako autora pierwszego listu Klemensa (Hist eccl IV 23,11). Ireneusz umieścił go na trzecim miejscu swojej listy biskupów rzymskich, po Linusie i Anacletusie (por. Haeres III 3,3). List ten datowany jest przez badaczy na około 95 r. n.e., a ponadto przez pewien czas zaliczano go w Egipcie i Syrii do Pism Świętych.²⁹ List dotyczy sporów w gminie w Koryncie. Prawdopodobnie gmina rzymska włączyła się do sporu po tym, jak presja prześladowań cesarza Domicjana osłabła wraz z jego śmiercią w 96 r. 30 List świadczy o chrześcijaństwie bardzo zorientowanym na Pismo, w którym biblijne wskazówki dotyczące właściwego postępowania odgrywają kluczową rolę.³¹ Ponadto można dostrzec głębokie zakorzenienie w żydowskiej pobożności opartej na Piśmie (por. 1Klem 4,10-12). Euzebiusz pisze, że list ten był odczytywany zgodnie ze starożytnym zwyczajem i służył nauczaniu (Hist Eccl IV 23,11). Chociaż był to list duszpasterski, w pierwszym liście Klemensa można znaleźć wskazówki dotyczące chwały, jaką Jezus posiadał już przed swoim wcieleniem (1Klem 16,2):

Berło majestatu Boga, Pana Jezusa Chrystusa, nie pojawiło się w ostentacyjnej i rzucającej się w oczy okazałości, chociaż mógłby to uczynić, ale w pokorze, jak zapowiedział Duch Święty, mówiąc: „Panie, kto uwierzył naszej nauce? Komu objawiło się ramię Pana?

Grillmeier zauważa, że tytuł Pan jest imieniem własnym Chrystusa, tak jak Bóg i Władca są tytułami Ojca.³² Ponadto Jezus jest określany jako „odbicie Jego majestatu”, „arcykapłanem”, „adwokatem” i „pomocnikiem” (1Klem 36).

W rozdziale poświęconym niebezpieczeństwu nieposłuszeństwa (1Klem 59,3-4) również nie można dostrzec tożsamości istot. Ojciec i Syn są w tekście wymienieni obok siebie.

... Stwórco i Nadzorco wszelkich duchów; Ty, który rozmnażasz narody na ziemi i wybrałeś spośród nich tych, którzy Cię kochają przez Jezusa Chrystusa, Twojego umiłowanego Syna, przez którego nas wychowałeś, uświęciłeś i uhonorowałeś...

... niech wszystkie narody poznają, że Ty jesteś jedynym Bogiem, a Jezus Chrystus Twoim Synem, a „my Twoim ludem i owcami Twojej pastwiska”.

Dalej czytamy (1Klem 58,2):

Przyjmijcie naszą radę, a nie pożałujecie. Albowiem żyje Bóg i żyje Pan Jezus Chrystus i Duch Święty, wiara i nadzieja wybranych...

Wymienienie Ojca, Syna i Ducha Świętego nie jest w liście bliżej wyjaśnione. Oczekiwanie na nadejście Królestwa Bożego, tj. chrześcijanie liczyli się z rychłym końcem świata, jest w tym momencie nadal bardzo żywe. Autor pisze o posłaniu Chrystusa przez Ojca (1Klem 42,2-3) :

Chrystus jest więc od Boga, a apostołowie od Chrystusa (posłani); obie te rzeczy stały się zatem zgodnie z wolą Bożą. Otrzymali więc swoje zadania, zostali utwierdzeni w wierze w Słowo Boże przez zmartwychwstanie naszego Pana Jezusa Chrystusa, a następnie, pełni Ducha Świętego, wyruszyli, aby głosić, że królestwo Boże jest bliskie... , umocnieni w wierze w Słowo Boże, a następnie pełni Ducha Świętego wyruszyli, aby głosić, że królestwo Boże jest blisko...

Drugi list Klemensa jest najstarszym zachowanym kazaniem kościelnym.³³ Jego autorem jest prezbiter, poza tym nieznany.³⁴ Ze względu na fakt, że drugi list Klemensa bardzo wcześnie został powiązany z pierwszym, można przypuszczać, że kazanie miało miejsce w Rzymie lub w Koryncie. 35 W związku z tym datę powstania należy ustalić na krótko po pierwszym liście.

Pierwszy rozdział rozpoczyna się jasnym wyznaniem wiary w Chrystusa (2Clem 1,1, tłum. BKV I,35, s. 294):

Bracia, musimy myśleć o Jezusie Chrystusie tak, jak o Bogu, jako o sędzim żywych i umarłych (por. Dz 10,42)...

Dalej czytamy (2Klem 9,5):

Jeśli bowiem Chrystus, Pan, nasz Zbawiciel, który najpierw był Duchem, stał się ciałem i w ten sposób nas powołał, to również my otrzymamy naszą nagrodę w tym ciele.

Grillmeier dostrzega bardzo daleko idącą chrystocentryczność z naciskiem na doktrynę zbawienia. Ponadto podwyższenie wartości ludzkiej natury Jezusa Chrystusa i Jego wcielenia służy jako dogmatyczna podstawa przeciwko naukom gnostyckim, wrogim ciału.³⁶ Ta preegzystencja jest również wzmocniona przez fakt, że Jezus najpierw był duchem, a potem stał się ciałem. ³⁷ Grillmeier podkreśla, że kazanie nie ma szczególnych ambicji intelektualnych i tylko w pierwszym rozdziale porusza się „na wyżynach joannejskiej gloryfikacji Chrystusa”.³⁸

3.1.2 Ignacy z Antiochii

Według Euzebiusza (Hist Eccl III 22) Ignacy był następcą Evodiusza i trzecim biskupem Antiochii, nie licząc apostoła Piotra. Za panowania cesarza Trajana grupa żołnierzy wywiozła Ignacego do Rzymu, gdzie miał zginąć w walce z bykami (BKV I,35).

Podczas podróży z Antiochii do Rzymu napisał siedem listów, w których zwracał szczególną uwagę na niebezpieczeństwo herezji, zwłaszcza ze strony „judaistów”³⁹ i „doketów”⁴⁰ (Ign Smyrn 4,2). ⁴¹ Chrystus jest przedstawiany jako izraelski kapłan (Ign Philad 9,1), jednocześnie ostrzega się przed przejmowaniem żydowskich zwyczajów (Ign Philad 6,1) i sabatem (Ign Magnes 9,1). Wick zwraca uwagę, że chrześcijaństwo nadal było bardzo blisko judaizmu. ⁴² List świadczy o lokalnych zasadach zakonnych, jednocześnie odróżniając się od judaizmu.

Jako biskup tej ważnej wspólnoty jest on ogniwem łączącym wspólnoty apostołskie z wczesnym Kościołem katolickim.⁴³ Jako pierwszy ukuł terminu *katholikos* (ogólny) w swoim liście do Smyrny (8,2). Biskupi coraz częściej używali tego terminu, aby odróżnić się od schizmatyków (rozłamowców) lub heretyków (błędnych nauczycieli).⁴⁴

Teologia Ignacego ma charakter praktyczny. Nauka o boskim porządku zbawienia stanowi sedno jego wiary; Bóg chciał zbawić ludzi, dlatego w Starym Przymierzu ustanowił instytucję zbawienia, którą Nowe Przymierze dopełnia poprzez wcielenie Jezusa Chrystusa, prawdziwego Boga i prawdziwego człowieka, którego cierpienie i śmierć przynoszą ludziom zbawienie.⁴⁵ Ignacy pisze do Efezjan (Ign Efez 18,1-2):

Mój duch jest tylko odbiciem krzyża, który dla niewierzących jest zgorszeniem, a dla nas zbawieniem i życiem wiecznym. Gdzie jest mędrzec? Gdzie badacz? (por. 1 Kor 1,20) Gdzie jest chwała tych, których nazywa się mędrcami? Bo nasz Bóg, Jezus Chrystus, został poczęty z Maryi, zgodnie z planem zbawienia Boga, wprawdzie z nasienia Dawida, ale z Ducha Świętego (por. J 7,42; Rz 1,3; 2 Tm 2,8); narodził się i został ochrzczony, aby poprzez cierpienie oczyścić wodę. On bezpośrednio określa Jezusa jako Boga. Dalej czytamy (Ign Eph 19,3):

...gdy Bóg objawił się w ludzkiej postaci, aby stworzyć na nowo (por. Rz 6,4) życie wieczne...

Jakobs dostrzega w liście obronę przed gnostykami, ponieważ Ignacy przedstawił Boga jako zdolnego do cierpienia i przybranego ludzką postać. Jako istota niebiańska, Syn jest dla gnostyków niezdolny do cierpienia i nie może przyjąć (prawdziwej) ludzkiej postaci.⁴⁶

Dalej, w odniesieniu do ciała Chrystusa, z aluzją do doketów (Ignacjusz do Efezjan 20,2), czytamy:

Szczególnie (zrobię to), jeśli Pan objawi mi, że wszyscy zgromadziliście się w łasce imienia, w wierze i w Jezusie Chrystusie, który według ciała pochodzi z rodu Dawida, Syna Człowieczego i Syna Bożego, abyście byli posłuszni z biskupem i prezbiterium w niepodzielnej zgodzie, łamiąc chleb, który jest lekarstwem na nieśmiertelność, antidotum, abyśmy nie umierali, ale żyli w Jezusie Chrystusie na wieki. Podobnie wyraźnie rozpoznawalna jest koncepcja preegzystencji (Ign Magnus 6,1)

... powierzeni służbie Jezusa Chrystusa, który od wieczności był u Ojca i pojawił się na końcu (czasów).

Grillmeier widzi w zestawieniu Syna Człowieczego z Synem Bożym zapowiedź doktryny dwóch natur, która jednak ma jeszcze charakter statyczny.⁴⁷

3. 1.3 Polikarp

Jako biskup Smyrny w Azji Mniejszej zalicza się do najważniejszych osobistości kościelnych II wieku.⁴⁸ Pod względem znaczenia nie ustępował swojemu współczesnemu Ignacemu, który skierował swój siódmy list (ok. 130 r. n.e.) do Polikarpa (por. Ign Polyc) . Urodzony w 69 r. n.e. lub wcześniej⁴⁹, zginął śmiercią męczeńską w 155 r. n.e. w Smyrnie⁵⁰ (por. Hist Eccl V 20). Według Euzebiusza (Hist Eccl III 36,1)⁵¹ Polikarp znał osoby, które osobiście widziały Jezusa i służyły mu, i był uczniem apostołów. Był nauczany przez apostołów, obcował z wieloma osobami, które widziały Jezusa, i został ustanowiony przez apostołów biskupem Kościoła w Smyrnie (Haeres III 3,4; Hist Eccl IV 14,2-4). Jego list dotyczy zasadniczych orientacji, między innymi właściwej nauki (Polyc 7,2), jałmużny (10,2) oraz przestrzegania Pisma (12,1). Przedstawia on wczesnochrześcijańskie nabożeństwo, które nosi silne piętno judaizmu.⁵²

W swoim dziele List Polikarpa ze Smyrny do wspólnoty w Filipi rozróżnia on między określeniem Ojca jako Boga i Wszechmogącego (gr. Theos Pantokrator) a Jezusem jako Zbawicielem i Panem (por. Polyc 1,1; 2,1). 53 Wprowadzenie do listu (Polyc prae) zawiera między innymi następujące słowa:

Polikarp i jego prezbiterzy do Kościoła Bożego przebywającego w Filipi; niech miłosierdzie i pokój będą z wami od Boga Wszechmogącego i naszego Zbawiciela Jezusa Chrystusa w obfitości.

Jeden rozdział poświęca ostrzeżeniu przed doketami. Polikarp pisze o pojawieniu się Jezusa w ciele (Polyc 7,1 tłum. BKV I,35 s. 163):

Każdy bowiem, kto nie wyznaje, że Chrystus pojawił się w ciele, jest antychrystem (por. 1J 4,2.3; 2J 7); a kto nie wyznaje świadectwa krzyża, pochodzi od diabła...

Nie rozwija się tu żadnej szczególnej nauki Bożej. Powodem tego może być fakt, że Polikarp był raczej człowiekiem praktycznym niż teologiem (Kraft 1966:19).

3.1.4 List Barnaby

Według aleksandryjskich uczonych Klemensa (Strom II 6,31; 7,35; 20,116) i Orygenes (Contra Cels I 63) autorem listu jest apostoł Barnaba, towarzysz Pawła.⁵⁴ Jednak ze względu na antysemickie nastawienie i dyskwalifikację Starego Przymierza w traktacie teza ta jest bardzo kontrowersyjna.⁵⁵ Euzebiusz zalicza traktat do pism kontrowersyjnych (Hist Eccl III, 25) . List Barnaby skierowany jest do nie wymienionej z nazwy wspólnoty chrześcijańskiej, którą autor zna osobiście (Barn 1,3; por. 9,9) . Czas powstania⁵⁶ ok. 130 r. n.e., najwcześniej po zniszczeniu świątyni w Jerozolimie po 70 r. i po raz pierwszy potwierdzony przez Klemensa Aleksandryjskiego.⁵⁷

Alegoryczna interpretacja Pisma Świętego może sugerować, że list został napisany w Egipcie, gdzie działał również Filon (BKV I,35). Celem traktatu jest „doskonała wiedza” w połączeniu z wiarą (Barn 1,2). List Barnaby dzieli się na dwie bardzo różne części. Pierwsza część (Barn 2-17) ma charakter dydaktyczno-dogmatyczny, druga część (Barn 18-20) zawiera przepisy moralne i ostrzeżenia.⁵⁸

W tekście znajdujemy odniesienie do preegzystencji Chrystusa, który był obecny od początku stworzenia (Barn 5,5):

Jeszcze jedno (muszę powiedzieć), bracia moi: jeśli Pan podjął się cierpienia za nasze dusze, mimo że jest Panem całego świata, do którego Bóg przemówił podczas stworzenia świata: „Uczyńmy człowieka na nasz obraz i podobieństwo”, to jak podjął się cierpienia z rąk ludzkich? Zrozumcie!

Zeller pisze we wstępie, że List Barnaby nie ma dużej wartości teologicznej ani literackiej (BKV I,35). Znajduje się w nim wiele błędów, odejść od tematu, skoków w toku myślenia, a także stylistycznie list ten, ze swoim prostym językiem, nie jest arcydziełem. Zeller wnioskuje z tych niedociągnięć jedynie o braku wykształcenia i niewielkim talencie pisarskim autora. Sam autor wspomina o swoim prostym stylu pisania, spowodowanym (prawdopodobnie niewielką) zdolnością pojmowania swoich czytelników (por. Barn 6,5).⁵⁹

3.1.5 Pasterz Hermasa

Pismo to pochodzi od starożytnego chrześcijańskiego proroka, któremu we śnie ukazał się anioł jako młody pasterz. Pismo powstało około 140 r. n.e. w Rzymie i w II wieku cieszyło się częściowo kanonicznym uznaniem. 60 Pasterz Hermasa jest prawdopodobnie bratem biskupa Piusa.⁶¹ Autor

przedstawia się jako współczesny rzymskiemu Klemensowi (Herm I 4,4). Oznacza to, że albo notatka w kanonie Muratoriego⁶² jest błędna, albo Hermas jest redaktorem starszej książki, która zachowała się w formie pisemnej. ⁶³

Pasterz zyskał najwyższy autorytet w Kościele greckim, ale szybko znalazł też swoich przeciwników.⁶⁴ Ireneusz (Haeres IV 30,2.), Tertulian (De orat 16) zaliczają go do Pisma Świętego, a Kodeks Synajski ją włączył.⁶⁵ W swoim montanistycznym⁶⁶ okresie Tertulian (De pudic 10) zwalcza Pasterza jako księgę natchnioną, podobnie jak przed nim uczynił to autor Fragmentu Muratoriego. Według Euzebiusza list ten jest przez niektórych krytykowany, a przez innych uznawany za niezbędny, zwłaszcza do nauczania początkowego, w niektórych kościołach był publicznie odczytywany (Hist Eccl III 3,6). Chociaż list poświęcony jest raczej tematowi moralnym i praktycznym, istnieją również fragmenty tekstu, które próbują opisać pozycję Syna. W wyjaśnieniu przypowieści o winnicy (Herm III 5,5,2) czytamy:

Pole to ten świat (por. Mt 13,38); panem pola jest Stwórca wszystkich rzeczy (por. Ef 3,9; Ap 4,11; Hbr 3,4), który je ukończył i utwierdził; Synem jest Duch Święty; sługa to Syn Boży; winorośle to lud, który sam zasadził;

Poglądy Hermasa na temat Trójcy Świętej nie są jednoznaczne, zwłaszcza zdanie „Syn to Duch Święty” wywołało już wiele prób wyjaśnienia (BKV I,35).

Dalej pisze on o preegzystencji Ducha oraz wcieleniu Jezusa (Herm III 5,6,5):

Ducha Świętego, który istniał już wcześniej i który stworzył wszystko, Bóg wszczepił w ciało, które wybrał. To ciało, w którym mieszkał Duch Święty, dobrze służyło Duchowi poprzez przemianę w świętość i czystość, ponieważ nigdy nie splamiło Ducha.

Dalej jest napisane (Herm III 9,1,1):

Kiedy spisałem przykazania i przypowieści Pasterza, Anioła Pokuty, przyszedł do mnie i rzekł: „Pokażę ci to, co pokazał ci Duch Święty, który przemawiał do ciebie w postaci Kościoła; Duch ten jest bowiem Synem Bożym”.

Gaâb rozpoznaje Trójkę, która wynika z formuły chrztu i reguła fidei⁶⁷. Nie należy oczekiwać hipostazacji według Nizänum, raczej nawiązuje ona do Apostolicum. Na tej podstawie Gaâb wnioskuje o trójcy czysto ekonomicznej: Bóg czyni wszystko, Syn pojawia się w celu stworzenia świata, a Duch Święty aktywnie uczestniczy w tym dziele.⁶⁸

Według Simonisa w Piśmie Świętym istnieją dwa modele Chrystusa, które współistniały w połowie II wieku: chrystologia wcielenia Pawła i Jana (Logos staje się ciałem) oraz chrystologia adopcji synoptyczna (Logos jest duchem), z której później wykształciła się chrystologia dwóch natur. ⁶⁹ Pasterz jest słabym osiągnięciem teologicznym i literackim⁷⁰ i używa wulgarnego języka.⁷¹

3.1.6 Didache

Didache, znana również jako Nauka Apostołów, powstała między 80 a 100 r. n.e. (BKV I,35). Jest to najstarszy regulamin kościelny.⁷² Miejsce powstania jest prawdopodobnie Syria. Jest to chrześcijańska nauka moralna dla osób pragnących przyjąć chrzest, obejmująca szesnaście rozdziałów. ⁷³ Didache cieszyła się dużym uznaniem w kościołach Syrii, Izraela i Egiptu.⁷⁴ Justyn znał Didache (1Apol I,16), Klemens Aleksandryjski zaliczał ją do Pisma Świętego (Strom I 20,100). Zna ją również Origenes (De Princ 2,7); Euzebiusz zalicza ją do apokryfów nowotestamentowych (Hist Eccl III 25,4). Wczesne wspólnoty zaczęły chrzcić ludzi w imię Ojca, Syna i Ducha Świętego, zgodnie z nakazem Jezusa z Mt 28,19 chrzcić ludzi w imię Ojca, Syna i Ducha Świętego (Didache 7,3). Wyznanie wiary chrześcijańskiej podczas chrztu stanowi odróżnienie od judaizmu.⁷⁵ Jezus jest określany jako Chrystus (Didache 9,4) i sługa Boży⁷⁶. Didache nie rozwija zatem żadnej szczególnej doktryny trynitarniej.⁷⁷

3.2 Apologeci greccy

Podczas gdy ojcowie apostołscy dedykowali swoje pisma ograniczonemu kręgowi czytelników o szczególnych zainteresowaniach, apologeci pisali do szerszego grona odbiorców.⁷⁸ Ponadto pisma

obronne nie były już skierowane do prostego ludu, ale do cesarzy i uczonych. Wraz z rosnącą popularnością chrześcijaństwo narażone było na wiele niebezpieczeństw.

Początkowo ogólne oskarżenia i oszczerstwa⁷⁹ wobec chrześcijan były coraz bardziej systematyzowane przez filozofów i mówców. Przykładem jest nie zachowana mowa przeciwko chrześcijanom M. Corneliusa Frontona z Cirtę.⁸⁰ Ponadto De morte peregrini (pisma szydercze przeciwko chrześcijanom) satyryka Lukiana z Samosaty z około 170 r. n.e. lub napisany przez średnioplatonika Celsusa⁸¹ Contra Christianos około 178 r. n.e., przeciwko któremu Origenes wystąpił później swoim dziełem Contra Celsus. Kolejnym przeciwnikiem jest neoplatonik Porfiriusz (234 r. n.e. – 304 r. n.e.), uczeń Plotyna. W Rzymie napisał piętnaście książek przeciwko chrześcijanom.⁸² Był uczonym pierwszej rangi, jego nauczyciel Longinus nazwał go chodzącą uniwersytetem.⁸³

Od czasów Trajana (cesarz rzymski 98 n.e. – 117 n.e.) państwo rzymskie ostatecznie zdecydowało się uznać chrześcijaństwo za niebezpieczny przesąd.⁸⁴ Jego następca Hadrian (cesarz rzymski 117 n.e. – 138 n.e.) jest pierwszym, do którego skierowano apologetykę. Oprócz sporów (interpretacja prawa i proroków) z judaizmem, które istniały od samego początku, pojawiło się nowe zagrożenie dla młodego Kościoła chrześcijańskiego, które już niepokoiło ojców apostołskich i skłoniło ich do reakcji: gnostycyzm.⁸⁵

Apologeci próbowali przedstawić swoje stanowisko na kilku frontach. Tradycja apologetyczna wywodząca się z judaizmu jest rzadko stosowana.⁸⁶ Chrześcijańska apologetyka rozwija się raczej bezpośrednio z filozofii platońskiej, która stanowiła pomost między pogaństwem a chrześcijaństwem. Filozofia pogańska, zwłaszcza w Aleksandrii, sama z siebie uznała, że duch ludzki jest zależny od objawienia.⁸⁷ Kiedy greccy apologeci stali się chrześcijanami, nie przestali być filozofami. Wykorzystywali raczej argumenty i środki pomocnicze ze swojej filozofii do dyskusji z przeciwnikami.⁸⁸ Ogólnie rzecz biorąc, apologeci chcieli obalić argumenty przeciwko swojej wierze, a jednocześnie wykazać moralną i duchową wyższość.⁸⁹ Przeciwko swojej wierze, a jednocześnie wykazać moralną i duchową wyższość.⁸⁹

Podczas gdy wcześniejsze pisma były skierowane wyłącznie do chrześcijan, apologeci mają do czynienia z kręgiem czytelników, którzy nie należą do chrześcijaństwa. Aby znaleźć wspólną płaszczyznę porozumienia, dyskusja przenosi się na grunt filozofii. Filozofia pogańska przedstawia zatem tylko częściową prawdę, ponieważ boski duch rozumu Chrystus jako Logos przyszedł na ziemię, aby głosić prawdę.⁹⁰ Nie dziwi więc, że niektórzy apologeci określają chrześcijaństwo jako „prawdziwą filozofię” (por. Strom I 90,1; 2Apol 10,2).

3.2.1 Justyn Męczennik

Justyn, zwany „Męczennikiem” lub „Filozofem”, urodził się około 100 r. n.e. w pogańskiej rodzinie.⁹¹ Około 130 roku spotkał w Efezie starego mężczyznę (Dial 8,1), który wskazał mu proroków i Chrystusa. W 165 roku n.e. został stracony w Rzymie.⁹²

Dla Justyna nauki Sokratesa, Platona lub stoików są prekursorami Chrystusa (1Apol 46; 2Apol 13). Zgodnie z nauką stoicką wszyscy ludzie mają udział w rozumie świata, w Logosie. Wszędzie znajduje on załączki prawdy, ale pełna wiedza należy do Chrystusa (2Apol 13). Tak więc prawdę można pojąć za pomocą rozumu, a Justyn podąża za Platonem (Dial 3,7). Dla Justyna nie ma sprzeczności między filozofią a Bogiem (Dial 2,1):

...Filozofia jest bowiem rzeczywiście wielkim dobrem, które ma również wielką wartość przed Bogiem...

Justyn jest uważany za najważniejszego apologetę II wieku.⁹³ Wędrował jako nauczyciel w płaszczu filozofa i założył w Rzymie szkołę chrześcijańską.⁹⁴ Tatian został później jego uczniem.

Euzebiusz wymienia osiem dzieł Justyna (Hist Eccl IV 18), z których zachowały się tylko trzy. Pierwsza i druga apologetyka oraz dialog z Żydem Tryfonem. W obu apologetykach Justyn broni chrześcijan, którzy czczą prawdziwego Boga i Jego Syna, przed państwem rzymskim.⁹⁵ Dla Justyna wcielony Logos jest Bogiem i odwołuje się on do Starego Testamentu, aby uzasadnić wielość Boga (Dial 129,2a).

Ponadto, gdy Logos wyjaśnia, że Bóg przemówił na początku (Rdz 3,22; por. Dial. 62,3): Oto Abraham stał się jednym z nas, to właśnie słowo „jednym z nas” ponownie wskazuje na wielość.

Dalej czytamy (Dial 129,4b)

Zgodnie z objawieniem Logosu, ten Zrodzony został zrodzony przez Ojca przed wszystkimi stworzeniami, a Zrodzony jest osobą inną niż Rodzący.

Logos i Ojciec są w języku obrazowym Biblii dwojgiem (Dial 129,2b). Został on zrodzony dzięki mocy i woli Ojca, ale nie poprzez oddzielenie. Opisuje to jako ogień, który nie zmniejsza się, gdy podpala coś innego (por. Dial 128,1.4) . Pierwszym zrodzonym Bogiem jest Logos (por. 1Apol 21), a zatem pierwotnym ze wszystkich stworzeń (por. Dial 84,2). W drugiej apologii Justyn mówi o Logosie, który był w Ojcu przed całym stworzeniem (2Apol 5):

Ojciec wszechświata, ponieważ nie został zrodzony, nie ma imienia, które zostałoby mu nadane. Gdyż gdy ktoś otrzymuje imię, ten, kto je nadaje, jest starszy od niego. Ojciec, Bóg, Stwórca, Pan i Władca nie są imionami, lecz jedynie tytułami, które pochodzą od jego dobrodziejstw i dzieł. Jednak jego Syn, który jako jedyny w prawdziwym sensie nazywa się Synem, Logos, który był w nim przed całym stworzeniem i który został zrodzony, gdy na początku stworzył i uporządkował wszystko przez niego, nazywany jest Chrystusem.

Jednak obaj są jednym, mimo że istnieje chronologiczna kolejność (ten, od którego pochodzi imię, jest starszy). Ohlig zauważa, że Logos dopiero wraz z początkiem procesu stworzenia wyszedł z Ojca jako odrębna istota.⁹⁶ Tak jest napisane (Dial 61,1):

Przed wszystkimi stworzeniami, jako początek, Bóg stworzył z siebie rozsądną siłę, którą Duch Święty nazywa również chwałą Pana (por. Wj 16,7 i nast.), innym razem Synem (por. Ps 2,7), potem Mądrością (por. Prz 8), raz aniołem, raz Bogiem, raz Panem i Logosem (por. Ps 32,6; 106,20).

Justyn opisuje Logos na dwa sposoby. Z jednej strony Logos jest tożsamy z wiecznym Bogiem, z drugiej zaś Logos ten wychodzi z Boga. Justyn rozróżnia trzy osoby Boga, przy czym Syn zajmuje drugie miejsce, a Duch trzecie (1Apol 13) .

A ponadto, że tego, który był naszym nauczycielem w tej dziedzinie i który się w tym celu narodził, Jezusa Chrystusa, ukrzyżowanego za czasów Poncjusza Piłata, namiestnika Judei w czasach cesarza Tyberiusza, którego uznaliśmy za Syna prawdziwego Boga, na drugim miejscu, a Ducha proroczego na trzecim miejscu, z całą słuszością czcimy, co pokażemy.

Przed Justynem tę koncepcję Boga nauczał już Platon w Timajosie 97 w tej samej trynitarnej kolejności (por. 1Apol 60). Ziebritzki zauważa, że trójjedyna lista Ojca, Syna i Ducha Świętego odnosi się do doksologii (liturgii) lub zestawień przedmiotów wiary (por. 1Apol 13). W jego pismach nie widać wyraźnej teologii trynitarnej.⁹⁸

3.2.2 Tatian

Tatian (120 n.e. – 180 n.e.) urodził się jako dziecko syryjskojęzycznych rodziców w kraju Asyryjczyków (por. De orat 42,1). Początkowo zajmował się różnymi kultami bogów i tajemniczymi greckimi misteriami (BKV I,12), ale wyzwalająca prostota chrześcijaństwa i pochodzenie wszystkich rzeczy przekonały go o istnieniu jednego Pana (por. De orat 29,3).

W Rzymie nawiązał kontakt z Justynem i pod jego wpływem nawrócił się na wiarę chrześcijańską.⁹⁹ Miał różnice zdań ze swoim nauczycielem, zwłaszcza w odniesieniu do starożytnego świata duchów, i w 172 r. n.e. powrócił do swojej syryjskiej ojczyzny, gdzie między innymi napisał harmonię ewangeliczną¹⁰⁰ w języku syryjskim. Pomimo swojego wrogiego nastawienia do w stosunku do filozofii greckiej, Kraft zalicza go do średnich platoników. ¹⁰¹ W swoim dziele wskazuje on na wyższość swojej „filozofii” nad grecką doktryną, ponieważ Mojżesz jest starszy od Homera (por. De orat 31,1). Irenaeusz opisuje, jak po śmierci Justyna Tatian stał się nauczycielem enkratytów, którzy prowadzili życie wstrzemięźliwe i bezmałżeńskie (por. Haers I 28,1).

W swoim przemówieniu do wyznawców kultury greckiej pisze, że na początku Pan był sam (De orat 5,1-3):

Bóg był na początku; ale według naszej tradycji początkiem jest moc Logosu (Słowa) (por. J 1,1) . Pan wszystkich rzeczy, który jest jednocześnie hipostazą (pierwotną przyczyną) wszechświata, był bowiem w czasie, gdy nie było jeszcze stworzenia, sam: ale ponieważ wszelka moc wszystkiego, co widzialne i niewidzialne, była w Nim, wszystkie rzeczy istniały już w Nim dzięki mocy Logosu. Dopiero poprzez akt woli Boga, którego istota jest prosta, pojawił się Logos, ale nie wyszedł On z Niego bez celu i stał się pierwotnym dziełem Ojca (por. Kol 1,15): wiemy, że jest On początkiem świata. Jego narodziny

nastąpiły poprzez podział, a nie oddzielenie; ponieważ to, co się oddziela, jest na zawsze oddzielone od tego, do czego należało, ale to, co się dzieli, jest tylko przekazywane tu i tam, jak w gospodarstwie domowym, bez zubażania tego, od kogo zostało wzięte...

Logos jest przede wszystkim rozsądną siłą, która jest hipostatyczna w Bogu, jak zauważa Richter.¹⁰² Oikonomia (gospodarka domowa) jest jak ogień, podziałem i pomnożeniem, bez odebrania czegokolwiek lub zmiany istoty, lub połączeniem dwóch części w harmonii. Ostatecznie Tatian interpretuje relację między Bogiem a Logosem i dlatego nie może być traktowany jako świadek trynitarny myśli. Ohlig dodaje: jeśli Logos jest określany jako dzieło Boga, ma on swój początek w czasie i należy do stworzenia.¹⁰³ Grillmeyer dostrzega u Tatiana i Justyna wyjątkowość Boga jako „ustrukturyzowaną” jedność. Logos jako siła Logosu (gr. dynamis) jest w Bogu i wynika z aktu woli prostoty Boga. „Pierworodne dzieło” stanowi pomost między „Jednym” a „Wieloma”.¹⁰⁴

3.2.3 Atenagoras

Athenagoras (133 n.e. – 190 n.e.), współczesny Tatianowi, jest bardzo otwarty na grecką edukację.¹⁰⁵ Apologeta Athenagoras jest postacią dość nieznana wielkiej tradycji kościelnej (BKV I,12). Euzebiusz nie wspomina o nim ani słowem w swojej historii Kościoła.

Jest on kolejnym świadkiem przygotowania chrześcijaństwa przez filozofię, która zmierza ku monoteizmowi (por. Apol 4-6). Jednak chrześcijanie są lepsi, ponieważ ich „filozofia” jest objawiona, a nie odkryta.¹⁰⁶ Niemniej jednak idea objawienia nie jest u Atenagorasa tak silnie zaznaczona, jak u Justyna, zauważa Harnack.¹⁰⁷

Chce on pokazać, że chrześcijaństwo jest całkowicie logiczne i zgodne z postulatami rozumu (BKV I,12). Jego zdaniem prorocy w swojej boskiej inspiracji służą jako dowód słuszności jego poglądów (por. Apol 7.9).

To, co Atenagoras przekazuje na temat nauk chrześcijańskich, wymaga głębokiego zrozumienia. Do teologicznych perełek petycji w sprawie chrześcijan skierowanej do cesarza Marka Aureliusza (ok. 170 r.) należy przede wszystkim dogmatycznie poprawne, przenikliwe i jak na tamte czasy wręcz zaskakujące przedstawienie chrześcijańskiej doktryny Trójcy Świętej (BKV I,12). Jego drugie dzieło „O zmartwychwstaniu umarłych” jest treściowo chrześcijańskim traktatem filozoficznym skierowanym przeciwko osobom, które zaprzeczają zmartwychwstaniu.

Logos jest Wieczną Myślą, a Ojciec nosił w sobie tego Pierwszego Stworzonego (por. Apol 10). Atenagoras wyznaje trójcę:¹⁰⁸ Boga Ojca, Boga Jezusa Chrystusa i Ducha Świętego (Apol 10).

... Kto mógłby się w tym wszystkim orientować, skoro ludzie, którzy wyznają jednego Boga Ojca, jednego Boga Syna i jednego Ducha Świętego i dowodzą, że są oni potężni w jedności i różni w porządku, są piętnowani jako ateści?... .

Syna nazywa wzorcową myślą i twórczą siłą, dzięki której wszystko zostało stworzone (por. Apol 10). Takie stwierdzenia można znaleźć również u Filona. Jego wpływ widoczny jest również w nauce o demonach Atenagorasa (por. Apol 23-27). Duch Święty jest dla niego „wypływem Boga”, wychodzącym i powracającym jak „promień słońca” (Apol. 10, vlg. 24).

Według Haudela Atenagoras w swojej petycji wyraźnie wskazał na możliwość przezwyciężenia zarówno modalizmu (Bóg działający w różnych trybach), jak i subordinacjonizmu (podporządkowanie Ojcu), chociaż to ostatnie nie zostało w pełni osiągnięte.¹⁰⁹

Grillmeier docenia refleksję teologiczną Atenagorasa. W przeciwieństwie do innych apologetów, udało mu się dobrze przemówić do intelektualnej elity basenu Morza Śródziemnego, nie prowokując nadmiernego lub niedostatecznego podkreślania roli Ojca i Syna w Trójcy Świętej.¹¹⁰

3.2.4 Melito

Niewiele wiadomo o życiu Melita. Euzebiusz zalicza go do wielkich obrońców boskości i człowieczeństwa Jezusa Chrystusa (Hist Eccl V 28,5). Ponadto zalicza go do „wielkich gwiazd Azji” (Hist Eccl V 24,2.5). Był młodszym współczesnym Justyna i zmarł w latach osiemdziesiątych II wieku. Był raczej duchownym niż apologetą, a w swojej działalności pisarskiej stał się również autorem apologii.¹¹¹

Biskup Melito (Hist Eccl IV 26,2) zaliczany jest do wczesnych apologetów i zasłynął zwłaszcza dzięki swojej wielkanocnej homilii Vom Passa (ok. 160 r. n.e.) , niestety również w negatywnym sensie ze względu na swoją antyjudaisyczną teorię o zabiciu Boga w wspomnianym piśmie (Passa 72-86). Jako apologeta Melito bronił chrześcijaństwa przede wszystkim przed Markiem Aureliuszem (cesarz rzymski w latach 161-180).

W swoim piśmie Melito pokazał, że prawo jest stare, a ewangelia nowa, a łaska trwa wiecznie (Passa 4). Bóg zastępuje Baranka ze Starego Przymierza (Passa 5), a prorocy głosili nadejście Chrystusa w Słowie (Passa 61-65). Chrystus przyniósł zbawienie, przyjmując ciało zdolne do cierpienia (Passa 66). Objawia się on w spełnieniu jako prawdziwy człowiek i umiera na krzyżu (Passa 67-71). W tej śmierci leży nowe misterium Paschy (Passa 72-100). Według Grillmeiera koncepcja istoty Jezusa opiera się na jedności boskiej i ludzkiej rzeczywistości. Silnie podkreślona jest rzeczywistość wcielenia, co wskazuje na postawę antygnostyczną.¹¹² Jednak w jego tekście można również znaleźć odniesienia do trynitaryzmu (Passa 8):¹¹³

Albowiem ten, który narodził się jako syn, został zabity jako baranek, złożony w ofierze jako owca i pochowany jako człowiek, powstał z martwych jako Bóg, ponieważ z natury jest zarówno Bogiem, jak i człowiekiem.

Grillmeier podkreśla, że termin „natura” nie miał w tym czasie techniczno-filozoficznego kontekstu, ale powinien być tłumaczony jako „rzeczywisty” lub „prawdziwy”.¹¹⁴

3.2.5 List do Diogneta

List ten jest wczesnym (prawdopodobnie około 160 r. n.e.) chrześcijańskim pismem apologetycznym skierowanym do nieznanego wysokiego rangą poganina imieniem Diognet. Autor, miejsce i data powstania nie są jasne. Euzebiusz nie wspomina o nim. Ten apologetyczny tekst (w przeciwieństwie do innych apologetów) różni się przede wszystkim formą. Autor próbuje przekonać czytelnika za pomocą środków retorycznych, swoich przemyśleń oraz środków stylistycznych.¹¹⁵ Ważnym aspektem listu jest idea objawienia. Wiara chrześcijańska opiera się na misji Syna Bożego i nie jest ludzkim wymysłem (por. Diogn 7). Autor pisze, jak Bóg jako król wysłał Syna-Króla (Diogn 7-8):

... w łagodności i łaskawości posłał go, jak król posyła syna królewskiego, jako Boga posłał go, jak człowieka posłał do ludzi ... Bo który człowiek wiedział w ogóle, czym jest Bóg, zanim On sam się objawił? ... Żaden z ludzi nie widział ani nie poznał Boga, On sam się objawił ... Tak długo, jak długo zachowywał swoją mądrą decyzję w tajemnicy, wydawało się, że nie troszczy się o nas i nie martwi się o nas; ale kiedy objawił i ujawnił to, co od początku zamierzał, poprzez swojego umiłowanego Syna, obdarzył nas wszystkim, zarówno udziałem w swoich dobrodziejstwach, jak i widzeniem i zrozumieniem. Któż z nas mógłby się tego spodziewać?

Samozjawiający się Bóg jest wskazówką dla nauki o dwóch naturach. Chodzi o relację między Ojcem a Synem. Boskość Jezusa jest wyraźnie widoczna, ponieważ sam Bóg przychodzi na ziemię (Apol 8) jako wieczny Logos (Diogn 11):

... Dlatego posłał Logos, aby ukazał się światu ... On jest Wiecznym, o którym mówi się, że jest „dzisiaj Synem” (por. Ps 2,7) ...

Grillmeier krytykuje w liście do Diogneta, podobnie jak u Ignacego, że zmartwychwstanie i wyniesienie Chrystusa ustępuje miejsca powołaniu do preegzystencji.¹¹⁶ Dla Krause'a chrystologia tekstu jest mniej rozwinięta niż u Justyna lub Orygenes. ¹¹⁷

3.2.6 Teofil

Nawrócony syryjski poganin i biskup wspólnoty w Antiochii jest szóstym następcą apostołów (Hist Eccl IV 20) w drugiej połowie II wieku. Poza tym nic nie wiadomo o jego życiu. ¹¹⁸ Zgodnie z jego nauką o Bogu i poznaniu jest on platonikiem, nawet jeśli podobnie jak Tatian ostro atakuje grecką edukację. Jest on również przedstawicielem alegorycznej interpretacji Starego Testamentu. ¹¹⁹ W swojej apologii An Autolykos zajmuje się chrześcijańską doktryną stworzenia i jako pierwszy używa słowa trias (trójca) w odniesieniu do Ojca, Syna i Ducha Świętego, aby odróżnić te trzy osoby. Píše on (Autol 2,15):

... W ten sam sposób trzy dni, które poprzedzały stworzenie światła, są symbolem Trójcy: Boga, Jego Słowa i Jego Mądrości. Czwartym symbolem jest człowiek, który potrzebuje światła, tak więc mamy teraz: Boga, Jego Słowo, Jego Mądrość, człowieka ...

Ta trójca nie powinna być przeceniana, uważa Kraft . Nie jest to rozwinięcie teologii trynitarniej, ale po prostu trójca. Jego zdaniem Atenagoras w swoim poglądzie na relacje między trzema osobami boskimi był bardziej klarowny niż Teofil.¹²⁰ Dalej pisze (Autol 2,10):

„... Bóg stworzył wszechświat z niczego. Ponieważ nic nie istniało poza Bogiem... Tak więc Bóg swoją mądrością zrodził swoje Słowo, które nosił w swoim wnętrzu, pozwalając mu wyjść z siebie przed wszystkimi rzeczami... To Słowo nazywa się „początkiem”, ponieważ jest zasadą i panem wszystkich rzeczy, które zostały przez nie stworzone. To właśnie to Słowo, które jest Duchem Bożym, zasadą (wszystkich rzeczy), mądrością i mocą Najwyższego, zstąpiło na proroków i poprzez nich głosiło objawienia dotyczące stworzenia świata i pozostałych rzeczy.

Bóg nosi w sobie swoją mądrością postanowiony Logos, który jest „Duchem Bożym”. Terminologia ta nie przyczynia się do jasności wewnętrznego przeznaczenia Trójcy. Nieco jaśniejsze staje się to w następującym fragmencie tekstu (Autol 2,22):

Gdy jednak Bóg chciał stworzyć wszystko, co postanowił stworzyć, stworzył to Słowo jako wypowiedziane, pierwotne wszelkiego stworzenia, nie po to, aby utracić to Słowo, ale po to, aby je zrodzić i pozostać z nim na wieki.

Pan wszystkich rzeczy jest źródłem wszechświata, a Logos stał się „pierwotnym dziełem” Ojca wszystkich stworzeń. Ohlig zauważa schemat Logosu znany już od Filona (por. Autol 3.3.1). Kiedy ten Logos zostaje stworzony, ma swój początek w czasie i tym samym należy do stworzenia (por. Autol 2,22).¹²¹

3.3 Ojcowie aleksandryjscy

3.3.1 Klemens

Niewiele wiadomo o jego życiu. Urodził się około 140/150 r. n.e. w Atenach. Być może, podobnie jak wszyscy greccy apologety, doszedł do chrześcijaństwa poprzez filozofię platońską.¹²² W Aleksandrii spotkał Pantainosa, który ze względu na swoje liczne zasługi kierował znaną szkołą katechetów¹²³ (Hist Eccl V 10,4) . Klemens był jego uczniem, a po śmierci Pantainosa przejął jego stanowisko nauczyciela. W roku 202/203 n.e. ataki państwa pod rządami cesarza Septymiusza Sewera¹²⁴ skierowane były szczególnie przeciwko działalności misyjnej, duchownym i katechumenom (kandydatom do chrztu) . Jako znany i odnoszący sukcesy nauczyciel, Klemens natychmiast uciekł do Kapadocji, gdzie zmarł około 215 roku n.e.¹²⁵

Podobnie jak wcześniej Filon, również Klemens próbował stworzyć na podstawie Objawienia spekulatywną doktrynę przy użyciu środków naukowych , która byłaby w stanie sprostać krytyce egzegetycznej i filozoficznej.¹²⁶ Później nazwano to „teologią naukową”.¹²⁷ Należało znaleźć kompromis między wrogością gnostyków wobec wiary a krytycznym stosunkiem wielu pierwotnych chrześcijan do nauki.

Pierwsze systematyczne sformułowanie mające na celu odróżnienie prostej wiary od głębszego poznania wiary można znaleźć u Klemensa.¹²⁸ Dzięki swojej rozległej erudycji, której dorównuje tylko niewielu ojców Kościoła, jest on szczególnie kompetentny w tej kwestii.

Gnostycyzm ma w Aleksandrii jedno ze swoich najważniejszych centrów duchowych. Gnostycy z powodzeniem pozyskują członków lokalnych kościołów. Klemens znajduje się w pewnym sensie w sytuacji „przymusu ruchu” i próbuje teraz przekonać gnostyków do „prawdziwej gnozy” w Chrystusie i oddzielić ich od heretyckiej, niekościelnej gnozy.¹²⁹

W przeciwieństwie do swoich współczesnych, Tertuliana i Ireneusza, którzy podchodzą do gnozy raczej defensywnie, Klemens traktuje to pojęcie pozytywnie. Pisze, że poznanie jest czymś więcej niż wiara (por. Strom VI 109,2). Ponadto jest przekonany, że Logos wzywa człowieka do gnozy (por. Paid I 92,3). Wiara stanowi z jednej strony podstawę, przy czym filozofia grecka oczyszcza wcześniej duszę, aby przygotować ją do wiary (por. Strom VII 20,2). Jednak ta wiara staje się doskonała i kompletna dzięki gnozie (por. Strom VII 55,1-2). W ten sposób dopiero refleksyjna wiara umożliwia rozróżnienie między prawdą a herezją (por. Strom I 35,2).

Wiele jego dzieł zaginęło, ale trzy zachowane, wzajemnie się uzupełniające pisma są bardzo bogate pod względem teologicznym. Pierwszym z nich jest pismo nawracające skierowane do Greków. Opisuje on wady religii pogańskich, kultów misteryjnych i filozoficznych koncepcji Boga, a następnie przedstawia czytelnikowi czystość doktryny chrześcijańskiej.¹³⁰ Drugi tekst, wychowawca (Paidagogos), dotyczy moralnych wskazówek dla chrześcijan. Znajdują się tu elementy trynitarne. Klemens określa Logos jako anioła, który wcielił się w Jezusa (Paid I 59,1):

Kto mógłby nas wychowywać z większą miłością niż on? Wcześniej starszy lud miał starsze przymierze, a prawo wychowywało lud w strachu, a Logos był aniołem; natomiast nowy i młody lud otrzymał nowe i młode przymierze, a Logos stał się ciałem, a strach przemienił się w miłość i narodził się ten tajemniczy anioł Jezus.

Zgodnie z tezą Ohliga, wczesna żydowska doktryna anielska, najpierw w judaizmie hellenistycznym¹³¹, później w chrześcijańską doktrynę Trójcy Świętej.¹³² Pasterz Hermasa opowiada o sześciu wspaniałych aniołach, którzy otaczają Syna (por. Herm III 12,6-8). Czy Jezus jest w tym fragmencie tekstu określony jako anioł, pozostaje kwestią sporną.

W swoim trzecim dziele, głównym utworze „Stromateis” („Dywany”), Klemens próbuje udowodnić zasadniczą zgodność filozofii greckiej z wiarą chrześcijańską, a także wyższość tej ostatniej. Klemens pisze o niepodzielności i niewyczerpaniu Boga (Strom V 81,5-6):

... Ale nikt nie może nazwać Go całością w dosłownym znaczeniu tego słowa, ponieważ „całość” odnosi się do pojęcia wielkości, a Bóg jest Ojcem całego świata. Nie można też mówić o częściach w odniesieniu do Boga, ponieważ Jedność jest niepodzielna, a zatem również nieskończona, nie w tym sensie, że nie można jej podzielić, ale w tym sensie, że nie można go podzielić na części, że nie ma końca, a zatem jest bezkształtny i bezmienny. W tak zwanej bezmienności Boga Ohlig widzi raczej grecko-kosmiczny wymiar niż biblijnego Boga, który przecież nie jest bezmienny.

Clemens pisze dalej, że od tego „Jednego” pochodzi słowo Boże (Strom V 82,4), anioł (jako Logos) wskazuje Mojżeszowi drogę (Paid I 58,1), a trzecia osoba jako Duch Święty (Strom V 103,1)

Być może mówi on w ten sposób proroczo o dążącej do poznania doskonałej naturze, jeśli nie chce, jak niektórzy przypuszczali, opisać trzech różnych form życia poprzez swoje zestawienie trzech różnych natur, a mianowicie Żydów jako srebrnej, Greków jako trzeciej i chrześcijan jako tej, do której dodano królewskie złoto, czyli Ducha Świętego.

Według Grillmeiera, Klemens ze swoją nauką o Logosie jest bardzo bliski Filonowi.¹³⁴ Chrystus jest absolutnym wzorem dla człowieka. Doskonałe upodobnienie (gr. *homoiosis*) jest celem człowieka (por. Strom VI 114,4). Logosem jest dla Klemensa, podobnie jak dla greckich apologetów, Jezus Chrystus. Jednak on kładzie większy nacisk na osobę Chrystusa. Ten boski Logos daje człowiekowi filozofię i prawo, co twierdził już Filon.¹³⁵

3.3.2 Orygenes

Orygenes urodził się w 185 r. n.e. w rodzinie chrześcijańskiej. Jego ojciec padł ofiarą prześladowań chrześcijan (por. 3.3.2) w 202 r. n.e. Jeszcze podczas uwięzienia Orygenes zachęcał ojca, aby pozostał niezłomny, wzywając go do męczeństwa (Hist Eccl VI 2,6). Jego ojciec był prawdopodobnie misjonarzem lub katechetą.¹³⁶ Euzebiusz opisuje męczeństwo ojca (Hist Eccl VI 2,12), kiedy Orygenes nie miał jeszcze siedemnastu lat.

Orygenes został wprowadzony przez ojca w nauki greckie, a po jego śmierci jego zapał do nauki był jeszcze większy (Hist Eccl VI 2,15), dzięki czemu uzyskał solidne wykształcenie podstawowe. Kiedy Klemens przejął szkołę katechetyczną Pantanusa, Orygenes został jego uczniem (Hist Eccl VI 6,1). Tradycja aleksandryjska jest również jego duchową ojczyzną.¹³⁷ Już w wieku osiemnastu lat Orygenes przejął po Klemensie kierownictwo tej instytucji edukacyjnej (Hist Eccl VI 3,3). Jego dorobek literacki jest obszerny i dotyczy głównie interpretacji Biblii.¹³⁸

Chociaż w pierwszej połowie III wieku chrześcijanie i poganie współistnieli pokojowo, a cesarz Filip (244-249) okazywał sympatię „nowej religii”, sytuacja ta uległa gwałtownej zmianie wraz z systematycznym prześladowaniem chrześcijan za panowania cesarza Decjusza (250). Orygenes przewidział, że okres pokoju może kiedyś się skończyć (por. Przeciw Celsusowi 3,15).

W tym okresie niepewności, między 245 a 248 r., napisał swoje najsłynniejsze dzieło *Przeciw Celsusowi* (por. rozdz. 3.2).¹³⁹ W przedmowie (por. *Contra Cels prae 2*) Orygenes zwraca uwagę, że obalenie fałszywych zeznań i oskarżeń przedstawionych przez Celsusa nie jest bynajmniej najskuteczniejszą formą obrony, i odwołuje się do milczenia Chrystusa przed Piłatem. Obrona powinna raczej wynikać ze sposobu życia uczniów, który jest najsilniejszym obaleniem fałszywych zeznań i oskarżeń.

Szczegółowość tego pisma polega na tym, że jest ono skierowane do odbiorców wewnątrzkościelnych (Celsus był już wtedy martwy), których Orygenes chce umocnić w wierze.¹⁴⁰ Podobnie jak Klemens, Orygenes opowiada się za wiarą opartą na rozumie oraz za umiarem, aby przeciwstawić gnostycyzmowi pogłębioną wiedzę o wierze.¹⁴¹ Dla chrześcijańskiej doktryny lepiej jest, jeśli zgadzamy się z doktryną za pomocą rozumu i wiary, niż tylko za pomocą samej wiary (por. *Contra Cels 1,13*). Dlatego wierzący powinni badać pisma, tak jak nakazał Jezus (por. *Cels 3,33; 5,16*). Orygenes przyznaje jednak, że jest bardzo niewiele ekspertów w dziedzinie doktryny kościelnej (por. *Contra Cels 6,37*).

W swojej kolejnej pracy *Cztery księgi o zasadach* (*De principiis*) porusza podstawowe zagadnienia wiary chrześcijańskiej, aby zarówno chrześcijanie, jak i niechrześcijanie mogli zapoznać się z jego nauczaniem teologicznym.¹⁴² Po raz pierwszy ojciec Kościoła opisuje problem, w jaki sposób Syn i Duch są naprawdę Bogiem, mającym swój początek w czasie. Tak brzmi fragment (*De princ I 2,2*):

Dlatego musimy wyobrażać sobie Boga jako wiecznego Ojca jedynego Syna, który ma swoje pochodzenie i istotę w Nim, ale nie ma żadnego początku.

Syn nie ma początku, przez co nie należy do stworzeń. Ponieważ poczęcie jest „wieczne i nieustanne” (por. *De princ I 2,4*). Logos i Duch są wprawdzie pośrednikami od Ojca, ale sami również należą do tego przedistniejącego stworzenia.¹⁴³ Niemniej jednak Orygenes ma trudności z pojęciami istotowymi¹⁴⁴ i w swoim dziele *Przeciw Celsusowi* (VI 64).

...Należałoby (wtedy) również zbadać, czy „Pierworodny” i „Pierworodny całego stworzenia” (por. *J 1,14; Kol 1,15*) to istota istot, pierwowzór pierwowzorów i źródło (rzeczy), podczas gdy Bóg, jego Ojciec, znajduje się poza wszystkimi tymi pojęciami. Orygenes wypowiada się jednoznacznie na temat modlitwy: powinniśmy modlić się wyłącznie do wszechmocnego Boga (*De oratione*, część pierwsza, 15,1):

Jeśli rozumiemy, co właściwie oznacza „modlitwa”, to nie wolno nam modlić się do żadnego ze stworzeń, nawet do samego Chrystusa, ale wyłącznie do Boga i Ojca wszystkich, do którego modlił się sam nasz Zbawiciel, jak wyjaśniliśmy powyżej¹, i do którego uczy nas modlić się. Gdy bowiem usłyszał słowa: „Naucz nas modlić się”, nie uczył modlić się do niego, ale do Ojca, mówiąc: „Ojcze nasz, który jesteś w niebie” i tak dalej. Jeśli bowiem, jak wykazano w innym miejscu, Syn różni się od Ojca pod względem istoty i osoby, to należy modlić się albo do Syna, a nie do Ojca, albo do obu, albo tylko do Ojca. Modlitwa do Syna, a nie do Ojca, zostanie uznana przez każdego, kimkolwiek by nie był, uzna to za całkowicie niemożliwe i sprzeczne z oczywistym faktem.

Grillmeyer dochodzi do wniosku, że Origenes kładzie nacisk na teologiczną interpretację relacji między Ojcem a Synem. ¹⁴⁵ Orygenes jest pierwszym, który stworzył nowe słowo na określenie tej relacji: „Bóg-człowiek” (por. *De princ II 6,2*).

Według Ohliga po raz pierwszy dokonano przejścia od trójcy czysto ekonomicznej do trójcy immanentnej.¹⁴⁶ Logos i Duch Święty nadal są pośrednikami Ojca, ale należą do preegzystującej Sch& Origenes tworzy ważny warunek wstępny dla teologii Trójcy, stosując pojęcie hipostazy również do Ducha Świętego. Aby odróżnić się od modalizmu, należy je rozumieć jako samodzielnie istniejące osoby, a nie jako skutki tej samej boskości.¹⁴⁷

3.4 Ojcowie starokatolicki

Pisma tych ojców stanowią podstawę dla Kościoła katolickiego w odniesieniu do konstytucji kościelnych i podstawowych kwestii teologii chrześcijańskiej.¹⁴⁸ Z jednej strony są oni nadal wystarczająco blisko apostołów, w których świadomość charyzmatycznej wolności jest nadal żywa, z drugiej strony tradycja apostołska oznacza dla nich stałe normy, które ich wiążą. Nazywani są oni również „ojcami antygnostyckimi” ze względu na ich bogaty dorobek w zakresie pism antygnostyckich.¹⁴⁹

3.4.1 Ireneusz

Ireneusz z Lyonu (ok. 135 r. n.e. – 202 r. n.e.) uważany jest za jednego z najważniejszych teologów II wieku i jednego z pierwszych systematycznych teologów chrześcijaństwa. Jego pisma mają przełomowe znaczenie dla wczesnego rozwoju teologii chrześcijańskiej. Obalenie gnozyzmu uczyniło go ojcem dogmatyki chrześcijańskiej. W swoich pismach łączy fakty biblijne i uzupełnia je tradycjami kościelnymi z Azji Mniejszej. Odwołuje się między innymi do biskupów Polikarpa (którego był uczniem) i Papiasza z Hierapolis.

W ten sposób kładzie jednocześnie podwaliny pod wczesny Kościół katolicki.¹⁵⁰ Listy biskupów (por. Haeres 3,3) mają oddzielić prawdziwy Kościół od heretyków. Przybywa z Azji Mniejszej do Lyonu i po męczeńskiej śmierci biskupa Fotina zostaje jego następcą.¹⁵¹

Ireneusz nieustannie podkreśla, że Bóg jest suwerenny i że wszystko ma swoje źródło w Nim. Między innymi w swoim dziele pobocznym (*Demonstratio* 2,99) pisze:

Jeśli ktoś uważa, że Bóg Ojciec jest kimś innym niż naszym Stwórcą, jak twierdzą heretycy, to lekceważy prawdziwego Boga i czci nic nieznaczącą istotę; wywyższa swojego wymagowanego Boga-Ojca ponad naszego Stwórcę i uważają, że znaleźli coś większego niż prawda.

Gnostycy próbują oddzielić Jezusa od Chrystusa, ponieważ według nich duch nie powinien plamić się ciałem, lub inaczej mówiąc: Bóg Stwórca jest kimś innym niż Bóg Zbawiciel. ¹⁵² Ireneusz w swoim piśmie atakuje gnostyków i wyraźnie podkreśla wcielenie Boga. W swoim głównym dziele *Przeciw herezjom* (*Contra Haereses*) pisze (Haeres I 8,6):

Synem i Prawdą i Życiem i Słowem, które stało się ciałem, nazywa go [Bóg].

Dalej pisze do gnostyków (Haeres I 10,3):

Starają się zbadać, dlaczego Bóg „zamknął wszystko w niewierze, aby okazać miłosierdzie wszystkim”, i z wdzięcznością zrozumieć, dlaczego Słowo Boże stało się ciałem i cierpiało, oraz dlaczego przyjście Syna Bożego ma miejsce w czasach ostatecznych, tzn. początek pojawia się na końcu.

Dla Ireneusza to Bóg cierpiał w Jezusie Chrystusie na krzyżu, a nie człowiek. Dla Sierszyna był to kamień milowy na drodze do wyznania wiary trynitarnej z Nicei.¹⁵³ Syn jest bez wątpienia Bogiem, ponieważ został zrodzony bezpośrednio przez Niego (*Demonstratio* 1,47):

Tak więc Pan jest Ojcem i Panem Syna, a Bóg jest Ojcem i Bogiem Syna; ponieważ ten, kto został zrodzony przez Boga, jest Bogiem...

Duch Święty stanowi dla Ireneusza trzeci „element główny” (*Demonstratio* 1,6):

...Bóg Ojciec, nie stworzony, nieskończony, niewidzialny, Bóg Stwórca wszechświata. To jest pierwszy główny element naszej wiary. Drugim głównym elementem jest Słowo Boże, Syn Boży, Chrystus Jezus, nasz Pan... Trzecim głównym elementem jest Duch Święty...

Duch Święty po raz pierwszy zyskuje bardziej stabilną pozycję, co dla Ohliga wynika z konfrontacji z gnostycyzmem, dzięki czemu nakaz chrztu nabiera normatywnej mocy. ¹⁵⁴ Aby zachować boską jedność, Ireneusz opisuje Logos i Ducha Świętego jako ręce Boga (Haeres IV 20,1):

Aniołowie więc nie stworzyli nas, nie ukształtowali, nie mogli też stworzyć nas na obraz Boga, ani żadna inna siła poza Słowem Pana, ani żadna siła, która była daleko od Ojca wszechświata. Bóg nie potrzebował też takiej pomocy, aby dokonać tego, co postanowił, jakby sam nie miał rąk. Ponieważ zawsze towarzyszy mu Słowo i Mądrość, Syn i Duch, dzięki którym i w których stworzył wszystko z własnej woli i decyzji.

Ta spekulacja mądrościowa, w której Logos i Duch Święty są przedstawieni jako ręce Boga, jest według Ohliga widoczna już u Filona w jego instancjach pośredniczących (por. rozdz. 3.3.1).¹⁵⁵ Bóg Ojciec nie działa sam, ale poprzez swoje hipostazy (por. Haeres II 30,9).

Pod względem siły Irenaeusz różni się od wszystkich innych ojców Kościoła, którzy działali przed nim, swoją teologią opartą na Biblii i historii zbawienia. ¹⁵⁶ Nie rozwija on spekulatywnej doktryny Trójcy Świętej, ale wykorzystuje wyobrażenia, pojęcia i obrazy, aby wyjaśnić tajemnicę Trójcy.¹⁵⁷ Ojciec, Syn i Duch Święty są obecni od początku do końca w całym procesie zbawienia.¹⁵⁸

3.4.2 Hipolit

Pochodzenie Hipolita (ok. 170 r. n.e. – 235 r. n.e.) nie jest znane. Jako uczeń Ireneusza z Lyonu jest uważany na Zachodzie za najważniejszego nauczyciela Kościoła swoich czasów. Jest najwybitniejszym, niemal jedynym uczonym, który nadal pisze po grecku. W Kościele zachodnim język łaciński już dawno stał się językiem urzędowym poza liturgią. 159 Hipolit przewyższał swojego nauczyciela Ireneusza erudycją i rozwojem literackim.¹⁶⁰ Znaczna część jego licznych pism zaginęła.

Od 192 r. n.e. był prezbiterem w Rzymie, a Orygenes słyszał jego kazania w Rzymie.¹⁶¹ Nie udało mu się jednak uzyskać stanowiska biskupa w Rzymie. Biskup Zefyryn mianował Kallistosa przywódcą wspólnoty, który później został jego następcą w Rzymie. Część wspólnoty pozostała jednak wierna Hipolitowi, dzięki czemu stał się on pierwszym w historii antybiskupem Rzymu (od 217 r. „antypapieżem”).

Sytuacja polityczno-religijna uległa zmianie, gdy dynastia przyjaznych chrześcijanom Sewerów (193-227) została zastąpiona przez wroga Kościoła, Traka Maksymina (235-238). Obaj biskupi, Hipolit i Pontianus (po Kallist, następuje Urban), zostali zesłani na Sycylię i zmarli w wyniku kary. Zamiast dwóch biskupów rzymska wspólnota miała dwóch męczenników.¹⁶²

W swoim dziele Obalenie wszystkich herezji¹⁶³ (Refutatio omnium haeresium) opisuje on ówczesną sytuację wśród biskupów. Biskup Zefyryn jest człowiekiem niewykształconym i niepiśmiennym, manipulowanym przez Kallistusa. Ten ostatni nieustannie wywołuje niepokój w gminie, aby uzyskać dobrą pozycję wyjściową do objęcia urzędu biskupiego, co ostatecznie mu się udało (Refut 9,11):

Kallist wywierał presję na Zephyryna i skłonił go do oficjalnego oświadczenia: „Znam tylko jednego Boga, Jezusa Chrystusa, i nie znam żadnego innego, który byłby zrodzony i zdolny do cierpienia”. Kallist wyjaśnił następnie: „To nie Ojciec umarł, ale Syn”. W ten sposób podsycił nieustanne spory wśród ludu...

Hipolit sprzeciwia się sabellianom¹⁶⁴. Podążając za tradycją Justyna, reprezentował pogląd, że Syn jest kimś innym niż Ojciec. W tej spornej kwestii Kallistus¹⁶⁵ zajmuje stanowisko pośrednie, nazywając Hipolita ditheistą, a jednocześnie ekskomunikując Sabelliusa. Zarzut wobec Hipolita, że wierzy w dwóch bogów, wiąże się z jego jasnym wyznaniem wiary w Jezusa jako Boga (por. De Chri 6;61). Wyznanie wiary w boskość Chrystusa stanowi dla Rzymian trudność, która zagraża zniesieniu monoteizmu. ¹⁶⁶ W innych metropoliach (Aleksandria, Kartagina) rozprzestrzenia się nauka monarchiańska.¹⁶⁷ Hipolit bezpośrednio broni się przed zarzutem wyznawania doktryny dwóch bogów (Refut 9,12):

Oznacza to słowo: „Czy nie wierzysz, że ja jestem w Ojcu, a Ojciec we mnie?” (por. J 14, 11). To, co widzialne, czyli człowiek, to Syn, a Duch, który zamieszkał w Synu, to Ojciec: „Albowiem”, jak mówi, „nie chcę wyznawać dwóch bogów, Ojca i Syna, ale jednego”. Po tym, jak Ojciec przyjął ciało w Synu, , uświęcił je poprzez zjednoczenie z sobą i stworzył jedność, tak że Ojciec i Syn zostali nazwani Bogiem, a ponieważ jest to jedna osoba, nie mogą być dwie, więc Ojciec cierpiał wraz z Synem;

W jego pismach można dostrzec zrównanie Trójcy. Jego dzieło Canones (Canones Hippolyti) rozpoczyna się słowami wprowadzającymi (Canones prae):

W imię Ojca, Syna i Ducha Świętego, jedynego Boga...

Hippolyt przeciwstawia unitarianizmowi modalistycznemu naukę o trójjedynym oikonomii, zgodnie z którą Ojciec, Syn i Duch Święty są wieczni i równi sobie (Canones 1).

Przed wszystkim musimy rozpocząć naszą mowę od świętej, prawej wiary, która jest w naszym Panu Jezusie Chrystusie, Synu Boga żywego. Ustanowiliśmy to jako świadectwo wiary i dobrowolnie wyznajemy, trwając w prawdzie, Trójkę, która we wszystkim jest równa w chwale, równa w majestacie i nie ma początku ani końca. Słowo jest Synem Bożym, który jest Stwórcą każdego stworzenia, zarówno widzialnego, jak i niewidzialnego...

Również demony wyznają Trójkę (por. Canones 12). W przeciwieństwie do swojego nauczyciela, próbuje on dokładniej określić naturę Logosu.¹⁶⁸ Według Hipolita, Logos Boży w Starym Testamencie jest bezcielesny. Wraz z narodzinami Chrystus utkał sobie ciało (De Chri 4):

Logos Boży był bowiem bezcielesny, ale następnie przyjął święte ciało od świętej Dziewicy, tkanąc sobie, niczym oblubieniec, szatę na mękę krzyżową...

Opis „ubiera się w ciało” lub świątynię (por. De Chri 6) nie jest dla Grillmeiera prawdziwym rozwinięciem języka chrystologicznego. Nie ma zatem nowych podejść do technicznego sformułowania inkarnacji. 169 Dla Hubera Hipolit nie wydaje się rozwijać osobistego Ducha Świętego. Widzi go raczej w sensie bezosobowej siły lub boskiego daru łaski, ale nie jako samodzielną hipostazę.170

3.4.3 Tertulian

Tertulian (ok. 160–230) był wczesnochrześcijańskim pisarzem, urodzonym w Kartaginie (dzisiejsza Tunezja) jako syn rzymskiego oficera. Około 190 roku dołączył do kościoła w Rzymie. Tam zdobył wykształcenie retoryczne i prawnicze. Był bardzo biegły w prawach rzymskich i należał w tamtych czasach do najwybitniejszych mężczyzn Rzymu (Hist Eccl II 2,4) . Tertulian walczył na trzech frontach: przeciwko osłabionemu chrześcijaństwu, wrogię chrześcijanom Rzymskiej Republiki oraz heretykom.171 Tertulian podążał za Ireneuszem w wielu kwestiach.172

Powraca do Afryki Północnej. Hieronim mianuje go prezbiterem. Podobnie jak w przypadku Hipolita, modalistycy dotarli również do Kartaginy. W swoich „manifestacjach” Boga Ojciec cierpiał, Tertulian nazywa ich polemicznie patipassianami (łac. pater , „ojciec” i passio „cierpienie”). Tertulian jako pierwszy wprowadza pojęcie Trinitas do teologii łacińskiej. Praxeas, przeciwko któremu skierowany jest poniższy tekst, nie chce przypisywać Logosowi ani rzeczywistości, ani osobowości (por. Adv Prax 7). W swoim apologetycznym piśmie Przeciw Praksjasowi (Adversus Praxeas) czytamy (Adv Prax 3):

...większość wiernych obawia się tzw. ekonomii, ponieważ właśnie zasada wiary prowadzi od wielu bogów świata pogańskiego do jednego prawdziwego Boga, nie rozumiejąc, że w wierze należy go postrzegać jako jedynego, ale właśnie w jego ekonomii. Liczbę i porządek w Trójcy uważają za rozbicie jedności, podczas gdy jedność, z której sama z siebie wywodzi się trójca, nie zostaje przez nią rozbita, lecz potwierdzona. Dlatego zawsze zarzucają nam, że nauczamy o dwóch lub trzech bogach...

Trójca stała się w swoim czasie charakterystycznym znakiem teologii chrześcijańskiej. Jego łaciński słownik zawiera prawie tysiąc nowych słów.173 W odpowiedzi na modalistów Ojciec, Syn i Duch Święty są istotami174, ale nie jedną istotą.175 Powstaje formuła: una substantia, tres personae . Od czasów Tertuliana Trójca Święta jest zawsze wyjaśniana pojęciem boskich substancji. Jedna, niepodzielna, jednorodna substancja boska składa się z trzech osób.176

Termin persona oznacza dosłownie „ maskę”, taką jaką nosili aktorzy w dramacie rzymskim w sensie odgrywania roli.177 Greshake postrzega podstawowe znaczenie greckiego pojęcia osoby (gr. prosopon) bardziej w sensie „tego, co rzuca się w oczy” lub „tego, co można zobaczyć”. Termin „maska” postrzega jako pochodną podstawowego znaczenia tego pojęcia. 178 Tertulian chciał być może w ten sposób pokazać ludziom trzy powiązane ze sobą role w dramacie ludzkiego zbawienia. Pojęcie substancji, wprowadzone przez Tertuliana, ma wyrażać fundamentalną jedność pomimo zewnętrznej różnorodności.179

Tertulian wyjaśnia tę jedność substancji i niepodzielność, które mają swoje różnice w pozycji, gatunku i formie (Adv Prax 2):

...rozumie się w wyniku jedności substancji i tak, jakby mimo to nie zachowano tajemnicy tak zwanej Ōkonomii , która rozdziela jedność na trójcę i nakazuje trzy osoby, Ojca, Syna i Ducha Świętego; ale trzy nie według istoty, lecz według pozycji, nie według substancji, lecz według formy, nie według mocy, lecz według gatunku, ale jednocześnie z jednej substancji, jednej istoty i jednej mocy. Ponieważ są oni tylko jednym Bogiem, z którego wywodzą się te stopnie, formy i pojedyncze istoty pod nazwą Ojca, Syna i Ducha Świętego.

Substancje nie mogą się mieszać (Adv Prax 27):

Ten będzie Bogiem i Słowem i Synem Człowieczym. Mamy tu do czynienia z podwójnym stanem, który nie polega na mieszaniu się, ale na połączeniu w jednej osobie, Bogu i człowieku Jezusie. O nim jako Chrystusie powiem później... Ponieważ obie substancje, w zależności od swojego stanu, zawsze działały w wyrażnie odmienny sposób, dlatego też przypadły im właściwe im zadania i ostateczne losy. Z nich składał się Jezus, ciałem człowiek, duchem Bóg...

To połączenie między dwiema wiecznymi rzeczywistościami, boskością i człowieczeństwem Chrystusa, prowadzi do una persona . Dla Grillmeiera osoba i substancja stoją naprzeciw siebie na dwóch poziomach, na których należy szukać różnicy i jedności w trójjedynym Bogu.180 Oskarżenia o nauczanie o dwóch bogach są obalane (Adv Prax 13):

Niemniej jednak nigdy nie używamy wyrażenia „dwóch bogów i dwóch panów”, nie dlatego, że Ojciec nie jest Bogiem, a Syn nie jest Bogiem, a Duch Święty nie jest Bogiem i każda osoba nie jest Bogiem, ale dlatego, że w dawnych czasach ustanowiono dwóch bogów i dwóch panów, aby gdy Chrystus przyjdzie, został uznany za Boga i nazwany Panem, ponieważ jest Synem Boga i Pana.

Gdybym bowiem ustanowił dwa słońca, to jednak wymieniałbym słońce i jego promień jako dwie rzeczy i dwie części tej samej nierozłącznej substancji, tak jak Boga i Jego Słowo, Ojca i Syna.

Dla Loofsa Tertulian ze swoją chrystologią hipostazową¹⁸¹ jest podejrzany o dyoteizm lub triteizm.¹⁸² Kellner idzie o krok dalej i twierdzi, że nie jest to ani subtelniejsze, ani grubsze

dyoteizm, ale subordinatrianizm.¹⁸³ Dla McGratha terminologia trzech osób i jednej substancji również nie jest jasna.¹⁸⁴ Hauschild znalazł formułę, nawet jeśli ta nieprzemyślana koncepcja nie wyjaśnia całkowicie problemu chrystologicznego. ¹⁸⁵ Dla Tuggy'ego Tertulian jest unitarianinem, jeśli z jednej strony przeanalizuje się wszystkie jego pisma, a z drugiej strony zrozumie jego stoicką koncepcję Boga.¹⁸⁶

W Global Encyclopedia napisano:

„Pod koniec II wieku Tertulian twierdził, że Bóg jest substancją składającą się z trzech osób. Ten język, a wraz z nim niejasność i dwuznaczność sformułowania Tertuliana, zwyciężył. Oficjalnym wyznaniem wiary Kościoła, popartym władzą nowo nawróconego na chrześcijaństwo cesarza rzymskiego Konstantyna podczas soboru w Nicei w 325 r. n.e., stało się twierdzenie, że Syn jest tej samej natury co Ojciec. Niezależnie od tego, jak poważne były poszczególne rozbieżności, miejsce Jezusa w Trójcy Świętej stało się niemal powszechną cechą charakterystyczną wiary chrześcijańskiej.” ¹⁸⁷

3.4.4 Cyprian

Cyprian (ok. 200-258) urodził się w Kartaginie. Jako poganin przyjął chrzest w 245 roku. Rozdzielił swój majątek między ubogich i studiował Pismo Święte oraz dzieła Tertuliana, które wywarły na niego ogromny wpływ. Został prawnikiem i retorem.¹⁸⁸

W 248 r. został biskupem Kartaginy (Hist Eccl VII 3) i według Tertuliana drugim znaczącym nauczycielem Kościoła w Afryce Północnej.¹⁸⁹ W 250 r. Cyprian uniknął prześladowań Decjusza, uciekając. W drugiej fali prześladowań zostaje ścięty.¹⁹⁰ Obszerne pisma Cypriana charakteryzują się oryginalnymi przemyśleniami teologicznymi, zwłaszcza na temat jedności Kościoła katolickiego.¹⁹¹

W swoim dziele Do Kwaryniusza: Trzy księgi dowodów pisemnych (Testimoniorum libri tres ad Quirinum) Chrystus jest Słowem Bożym (Testim 2,3), ręką i ramieniem Boga (Testim 2,4), aniołem i Bogiem (Testim 2,5,6), który składa się z obu natur (Testim 2,10).

W swojej obronie przed gnostykiem Marcionem pisze o tajemnicy Trójcy Świętej, ale nie rozwija żadnej szczególnej doktryny trynitarniej (Adv Marc 73,5):

...[Mat. 28,18-19]!“ Podkreśla Trójkę, w której tajemnicę powinny zostać ochrzczone wszystkie narody. Czy Marcion trzyma się tej Trójcy?

Trójca Święta jest tajemnicą (por. De dom 34). Porównuje on jedność Boga w Trójcy Świętej z jednością Kościoła, aby uniknąć podziałów (De cath 1,6). ...Pan mówi: „Ja i Ojciec jedno jesteśmy” (por. J 10,30). Z kolei o Ojcu, Synu i Duchu Świętym napisano: „A ci trzej są jednym!” (1 J 5,8)...

W Trójcy Świętej Duch Święty jest oczywistością. Cyprian nie zagłębia się jednak w definicję (Epist 73,12):

... Również ten, kto zaprzecza boskości Chrystusa, nie może stać się Jego świątynią. A co z Duchem Świętym? Skoro wszyscy trzej są jednym, jak Duch Święty może być pojednany z tym, kto jest wrogiem Syna lub Ojca?...

Cyprian nie pozostawia po sobie systematycznej teologii odzwierciedlającej Trójkę. Jest ona dla niego centrum wiary i jest obecna w sposób dorozumiany we wszystkich jego pismach.¹⁹² Meier zauważa, że w swoich rozważaniach Cyprian nigdzie nie wykracza poza Tertuliana.¹⁹³

3.5 Podsumowanie

W przypadku **ojców apostoelskich**¹⁹⁴ nie widać jeszcze podziału trynitarnego, są oni raczej zorientowani chrystologicznie. Duch Święty odgrywa podrzędną rolę. Odniesienia do judaizmu są częściowo nadal żywe w pismach (listy Klemensa), w określeniu Jezusa jako izraelskiego kapłana (Ignacy), elementach żydowsko-chrześcijańskich nabożeństw (Polikarp) lub alegorycznej interpretacji Pisma Świętego (List Barnaby). Powoli wpływ zyskuje gnoza, której sprzeciwiają się ojcowie Kościoła (Listy Klemensa, Ignacy, Polikarp), podkreślając, że Jezus przyszedł w ciele. Jezus jest określany jako Bóg (Ignacy) i powinniśmy myśleć o Jezusie jak o Bogu (listy Klemensa). Można się domyślać istnienia doktryny dwóch natur (Ignacy) oraz preegzystencji Jezusa (List Barnaby). Tematem staje się nauka o zbawieniu (Ignacy, Pasterz) oraz wyznanie wiary podczas chrztu (Didache). Widoczne są jednak również ostre granice oddzielające chrześcijaństwo od judaizmu i Starego Przymierza (List Barnaby). Jakość pism jest różna, częściowo kontrowersyjna teologicznie (List Barnaby, 2. List Klemensa, Pasterz).

Greccy apologeti nie mają żydowsko-chrześcijańskiej przeszłości. Jako nawróceni poganie z platońskim wykształceniem prowadzą wielopłaszczyznową walkę z antychrześcijańską propagandą, gnostykami, żydowskimi uczonymi w Piśmie i państwem rzymskim, które (w zależności od nastawienia aktualnego cesarza) wywołuje prześladowania chrześcijan. Apologeti chcą pokazać swoim adresatom, że Bóg chrześcijan jest prawdziwym Bogiem, który nie różni się od ogólnego pojęcia Boga. Filozofia pogańska jest na właściwej drodze, pełną wiedzę o Bogu można znaleźć w Bogu biblijnym. Dla apologetów Logos jest tożsamy z wiecznym Bogiem. Aby bronić się przed doktryną dwóch lub trzech bogów, Syn i Duch Święty istnieją w Ojcu od początku. Jednak również tutaj istnieją różnice: Niektórzy apologeti określają Logos jako dzieło, w którym widoczna jest chronologiczna kolejność wydarzeń (najpierw Ojciec, potem Syn) (Justyn, Tatian, Teofil). Szczególną rolę odgrywają wspomniani Syryjczycy Tatian i Teofil, którzy są raczej sceptyczni wobec filozofii greckiej. Reprezentują oni prostszy model Boga i nadają Logosowi raczej twórcze cechy. Atenagoras najlepiej opisał językowo, aby przedstawić Bogu chrześcijan bardziej wykształconej warstwie społecznej. Duch Święty jest częściowo wspomniany w Trójcy, ale nie przedstawiono głębokiego wglądu w jego istotę. Zasadniczo chodzi o definicję Ojca i Syna. Apologeti konsekwentnie podkreślają wcielenie Chrystusa jako odpowiedź na rosnące zagrożenie ze strony gnostycyzmu.

Ojcowie aleksandryjscy bronią swojego obrazu Boga w bastionie gnozy i synkretyzmu. Chrześcijaństwo jest jedną z wielu religii, nie ma tu pewnej ekskluzywności, jak w Azji Mniejszej czy Rzymie. Najważniejszy żydowski apologeta Filon udaje się zbudować most między hellenizmem a alegoryczną interpretacją Starego Testamentu. W jego platońskiej i stoickiej interpretacji Logos jest rodzajem ukrytej mocy Boga i służy później jako podstawa chrystologicznej doktryny Logosu. Klemens i Orygenes rozumieją prolog Jana jako boski Logos. Interpretują Nowy Testament alegorycznie. Podkreślają boskość Jezusa, która ustępuje przed ziemską niskością i historycznością. Z powodu nasilających się ataków gnostyków Klemens i Orygenes są zmuszeni do reakcji. Pozostają wierni linii Filona i konstruują spekulatywną doktrynę opartą na Objawieniu. Celem jest coraz bardziej intelektualne chrześcijaństwo, które stanowi pomost między wrogimi wierze gnostykami a krytycznym wobec nauki stanowiskiem ówczesnych naśladowców Jezusa. Dla Aleksandryjczyków gnoza sama w sobie nie jest niczym złym, ale postrzegają ją raczej jako prekursora prawdziwej, czyli chrześcijańskiej gnozy. Celem jest odgraniczenie się od „heretyckiej, niekościelnej” gnozy. Ich nauka o Trójcy przenosi Syna i Ducha Świętego w wieczność, co stanowi przejście od Trójcy ekonomicznej do immanentnej. Relacja z Bogiem Ojcem nadal dominuje nad definicją Ducha Świętego. Logos i Duch Święty nadal są pośrednikami Ojca, ale należą do preegzystencjalnego stworzenia. W ramach Trójcy nie ma już sekwencji czasowej w naukach, co jest szczególnie widoczne w pismach Orygenes. Orygenes wprowadza pojęcie hipostazy dla Ducha Świętego.

Ojcowie starokatolicki strong> wyróżniają się wieloma pismami przeciwko gnozie. Odróżnienie od heretyków odbywa się teraz również poprzez listy biskupów (Ireneusz), aby pokazać linię aż do apostołów. Wydaje się coraz więcej norm, których uznanie decyduje o przynależności do Kościoła. Dla Ireneusza Chrystus cierpiał na krzyżu. Chrystus ten jest dla niego Bogiem, ponieważ został zrodzony z Boga. Syn i Duch Święty są opisani jako ręce Boga, które działają jako pośrednicy w świecie. Hipolit walczy z zarzutem w Rzymie, że reprezentuje doktrynę dwóch bogów, i broni się przed zwolennikami modalistycznego monarchianizmu¹⁹⁵ swoją doktryną trójjednej oikonomii, w której Ojciec, Syn i Duch Święty są wieczni i równi. Tertulian rozróżnia trzy osoby w jednej substancji. To on jest autorem formuły: una substantia, tres personae. Pojęcie substancji ma wyrażać fundamentalną jedność, pomimo zewnętrznej różnorodności. Według Tertuliana osoby nie mogą się mieszać. Jego łaciński słownik zawiera prawie tysiąc nowych słów. Duch Święty jest teraz integralną częścią immanentnej Trójcy. W pismach zyskuje on coraz większą wagę. Ireneusz określa go jako trzecią główną część, trójca jest wieczna i równorzędna (Hippolit). Cyprian pozostaje wierny poglądom Tertuliana i ulega prześladowaniom. Odniesienie do wyznania trynitarnego z Nicei staje się coraz bardziej widoczne.

4 WNIOSKI KOŃCOWE

4.1 Wpływ ojców Kościoła

Kiedy Kościół zaczął realizować swoją misję podboju świata, a chrześcijanie stanęli przed koniecznością wyjaśnienia Pisma Świętego, znaleźli powszechnie rozpowszechnioną, praktykowaną i uznawaną przez Greków i Żydów interpretację alegoryczną.¹⁹⁶

Metoda egzegetyczna Żydów w Izraelu, oparta na dosłownym znaczeniu słów, nie mogła być brana pod uwagę przez chrześcijańskich pisarzy, ponieważ targumim¹⁹⁷ i midraszim¹⁹⁸ były napisane w języku całkowicie im obcym. W ten sposób chrześcijanie często przejmowali sposób myślenia Filona, który wywarł na nich wrażenie swoim błyskotliwym językiem i dowcipnymi analizami. O tym, jak wielki był autorytet Filona, świadczy fakt, że chrześcijańska szkoła egzegetyczna w Aleksandrii opierała się właśnie na jego naukach. ¹⁹⁹ Heinisch w swojej pracy wykazuje alegoryczną egzegezę u Klemensa Rzymskiego, Listu Barnaby, Justyna Męczennika, Teofila, Ireneusza i Klemensa.²⁰⁰ Już u Plotyna znajdujemy trójkę. Jego nauki były nauczane w szkole w Atenach, aż do jej zamknięcia w 529 r. n.e. przez cesarza Justyniana I.

Kolejnym ważnym aspektem jest upadek literatury. Teolog von Harnack przyznaje, że cała literatura chrześcijańska została zmanipulowana. Nie tylko dzieła przedniecejskie zostały sfalszowane lub odrzucone.²⁰¹ Dogmaty zostały zatem dodane do literatury przedniecejskiej. Hieronim (347-420), należący do późnoantycznych nauczycieli Kościoła, ustanowił nawet zasadę dotyczącą fałszerstw. ²⁰² Fragmenty pism, które jego zdaniem są zbędne, muszą zostać usunięte podczas kopiowania „heretyckiej” literatury. Ten sam los spotyka również pisma przedtrynitarnie, które są przepisywane zgodnie z doktryną Trójcy Świętej. Monopolizacja rozpowszechniania literatury i rosnąca dogmatyzacja powodują powstanie wrogości wobec wszystkiego, co nie jest zgodne z doktryną. Z kilku milionów dzieł z pierwszej połowy IV wieku tylko ułamek przetrwał do VI wieku. Niektórzy twierdzą, że jest to zaledwie jedna tysięczna.²⁰³ tygodnia IV wieku tylko ułamek dotarł do VI wieku. Niektórzy twierdzą, że była to zaledwie jedna tysięczna.²⁰³

Oprócz niszczenia i fałszowania istniał jeszcze jeden istotny punkt: stronnictwo i życzliwy opis ich władcy. Jednym z przedstawicieli tego nurtu jest Laktancjusz (250-325), który około 317 roku został powołany przez cesarza Konstantyna do rezydencji cesarskiej w Trewirze jako wychowawca jego syna Crispusa. Jego dzieło *De mortibus persecutorum* (O rodzajach śmierci prześladowców) jest pamfletem przeciwko pogańskim wrogom i życzliwym wobec cesarza Konstantyna, zawierającym nieumiarkowane przesady. To samo dotyczy ojca historii Kościoła, Euzebiusza. W swoim dziele *Vita Constantini* wyraźnie pisze, że chce „mówić i pisać tylko o tym, co odnosi się do jego [Konstantyna] pobożnego życia”. Wszystkie dzieła historii Kościoła należy zatem interpretować z ostrożnością.²⁰⁴

4. 2 Pozycja władzy cesarza Konstantyna

Wraz z dogmatyzacją chrześcijańskiej doktryny Trójcy Świętej przez Stary Kościół ustanowiono wytyczne, których do dziś przestrzegają wielkie wyznania na Wschodzie i Zachodzie. Istotnym kamieniem milowym w kwestii Trójcy Świętej jest pierwszy sobór ekumeniczny w Nicei aum!;a w 325 roku. Różne interpretacje doktryny wiary zagrażają jedności Kościoła. Dla homoousian (grupy skupionej wokół biskupa Aleksandra z Aleksandrii i jego zwolenników) Jedność Kościoła jest zagrożona. Dla homoousian (grupy skupionej wokół biskupa Aleksandra z Aleksandrii i jego diakona Atanazego) Syn jest całkowicie tożsamy (gr. homoousios) z Ojcem. Prezbiter Ariusz (260-336) reprezentuje skrajną podporządkowanie i oddziela Logos od Boga, przy czym tylko Bóg Ojciec jest wieczny, niepoczęty i bez początku. Dochodzi do sporu z jego biskupem Aleksandrem. Kler w Aleksandrii najpierw ostrzega go na piśmie, aby wyrzekł się swojej nauki.²⁰⁵ Nauka ta i jej zwolennicy (których liczba nie była mała) zostają uznani za heretyckich na synodzie w Aleksandrii (321). ²⁰⁶ Ariusz opuszcza Aleksandrię i znajduje wsparcie u Euzebiusza z Nikomedii, który chrzci cesarza Konstantyna, a później zostaje patriarchą Konstantynopola. Euzebiusz zabiega o rehabilitację Ariusza, a 250 biskupów przyłącza się do jego przekonania.²⁰⁷ Synod w Bitynii popiera Ariusza, który bez rehabilitacji powraca do Aleksandrii i ponownie zaczyna głosić kazania. Wywołało to gwałtowne reakcje wśród ludności. Cesarz Konstantyn osobiście apeluje w liście do skłóconych stron, aby doszły do porozumienia w kwestii relacji między Bogiem a Jezusem Chrystusem. Stanowiska pozostają niezmiennie. W 325 r. n.e. cesarz Konstantyn zaprasza 1800 biskupów do Nicei, niedaleko Konstantynopola. Nieco ponad 300 biskupów przyjmuje zaproszenie. Należy przywrócić jedność chrześcijaństwa. Wyznanie wiary nicejskie podpisuje większość biskupów. Konstantyn nakazuje obecnym wyrazić zgodę (Euzebiusz: *Vita Constantini* 4) . Dogmat Trójcy Świętej zostaje przyjęty jako właściwa doktryna, a jego przeciwnicy potępieni. Wyznanie nicejskie kształtuje chrześcijaństwo do dziś. Cesarz Konstantyn jest najwyższym kapłanem (Pontifex Maximus) wszystkich pogańskich kapłańskich i jednocześnie pierwszym biskupem wspólnoty chrześcijańskiej.

Cesarz odczuwa rosnącą presję Germanów i Persów na granicach rzymskich i ma większe zmartwienia niż bezużyteczne spory teologiczne. rosnącą presję Germanów i Persów na granicach rzymskich i ma większe zmartwienia niż bezużyteczne teologiczne dyskusje.

Euzebiusz relacjonuje, że cesarz, niczym anioł Pański, lśniący purpurą, złotem i klejnotami, przewodniczył zgromadzeniu (Euzebiusz: Vita Constantiti 1,44). Dla Künga jest jasne, kto miał decydujący głos na soborze ekumenicznym – wyłącznie cesarz.²⁰⁸ W ten sposób Jezus zostaje uznany za homoousius, czyli równego Ojcu. Dla historyka Kościoła Kelly'ego słowo to bez wątpienia wywodzi się z neoplatonizmu i gnozy.²⁰⁹

Oprócz czysto teologicznych rozważań pojawiają się również inne pytania: jakie znaczenie ma wyznanie, któremu przychyliło się mniej niż dwadzieścia procent zaproszonych biskupów? Dlaczego łaciński Zachód wykazał wówczas tak małe zainteresowanie tą kwestią? Jak duży był wpływ cesarza Konstantyna, który jako gospodarz przewodniczył soborowi ze swojego pozłacanego tronu? Z pewnością bardziej interesowała go jedność imperium niż wyjaśnienie teologicznych sprzeczności. Jego wpływ widać już po tym, że najpierw wygnano Ariusza. Następnie sprowadził Ariusza z powrotem, a wygnano Atanazego. Przedstawiony tekst wyznania wiary z Nicei odnosi się zatem również do historycznej konfrontacji obu stron. Tekst wyznania wiary został ponadto sformułowany w negatywnym sensie jako odgraniczenie od przeciwników. Cesarz Konstantyn (panujący w latach 307-337 n.e.) przeszedł w 326/327 n.e. na (antytrinitarny) arianizm i na łożu śmierci przyjął chrzest arianowski od lokalnego biskupa Euzebiusza z Nikomedii.²¹⁰ Kwestia, czy Konstantyn był w ogóle chrześcijaninem, jest sporna. p>

4.3 Tendencje antyżydowskie

Aż 96 soborów kościelnych i 144 papieży uchwaliło ustawy przeciwko Żydom.²¹¹ Już w Liście Barnaby można znaleźć teorie o zabójstwie Boga przez Żydów (por. Bar, rozdz. 7) . Podobnie Justyn Męczennik pisze, że Żydzi zabili Zbawiciela (Dial, rozdz. 16) . Później arcybiskup Konstantynopola Chrysostomos (354-407 n.e.) napisał, że synagoga jest „domem publicznym, zgubą dusz i twierdzą szatana” (Adv. Jud. rozdz. 1;6;7). Teorie dotyczące morderstwa i ucieczki przewijają się przez całą historię Kościoła. Po zniszczeniu świątyni (70 r. n.e.) i stłumieniu powstania Bar Kochby (135 r. n.e.) wielu uznało Izrael za odrzucony, a swoje interpretacje teologiczne za prawdziwe . Powstała coraz większa przepaść między Żydami a chrześcijanami. Teolog żydowski David Flusser przypuszcza, że do 279 r. n.e. (roku śmierci rabina Jochanana z Tyberiady) pisarze chrześcijańscy przejmowali materiały żydowskie.²¹²

Ten malejący kontakt między Żydami a chrześcijanami z pewnością nie sprzyjał wierze w jednego Boga. Wierzący Żyd nie może pojąć trójcy. Ani wcielenia Boga, ani rzeczywistego preegzystowania Mesjasza, ani personifikacji Ducha Świętego. W tym przypadku konieczna byłaby interwencja żydowskiego brata w wierze.

4.4 Wnioski

Pomimo odwoływania się do Pisma Świętego, coraz bardziej oddala się ono od pierwotnej nauki biblijnej. Platońskie założenia myślowe ojców Kościoła znajdują odzwierciedlenie w ich pismach. Biorąc pod uwagę metafizyczne założenia tej epoki (grecko-hellenistycznej), niebiblijna terminologia była bardzo wątpliwa, jeśli chodzi o zachowanie biblijnej koncepcji objawienia i zbawienia w nowych warunkach filozoficznych.

Orygenes był przykładem sytuacji ojców Kościoła w odniesieniu do zarzutów, przed którymi musieli się bronić. Właściwie nie chciał angażować się w tę „ filozoficzną wymianę ciosów”, ale wkroczył na arenę wroga, aby bronić żydowsko-chrześcijańskiego Boga. Wyraźnie widać postępujący rozwój doktryny Trójcy Świętej od ojców apostoelskich do ojców starokatolickich.

Jako najstarszy ojciec Kościoła (choć nie jest chrześcijaninem) Filon ze swoją teorią Logosu staje się jednym z kamieni milowych dla . Ogólnie rzecz biorąc, to teologia aleksandryjska, niosąca w sobie załączek spiritualizacji i ucieczki od świata, była raczej nośnikiem boskości Chrystusa niż inni ojcowie Kościoła.

Problem dogmatyczny polegający na trzymaniu się monoteizmu i jednoczesnym czczeniu Jezusa Chrystusa mógł zostać rozwiązany dopiero w późniejszym okresie (koniec II – początek III wieku). Dopóki Syn, podobnie jak Duch Święty, był umiejscowiony w sekwencji czasowej lub określany jako dzieło Boga, doktryna Trójcy Świętej była krucha.

Dzięki odwołaniu się do neoplatonizmu i jego metafizyki substancji możliwe było osiągnięcie językowego ugruntowania trójcy, które do tej pory nie istniało. Hipostazacja Boga umożliwiła przeciwnikom trynitaryzmu wykazanie, że można czcić Jezusa bez popadania w ditezizm.

W czasach ojców Kościoła przednicejskich szczególną uwagę poświęcano relacji między Ojcem a Synem. Dopiero podczas drugiego soboru ekumenicznego w Konstantynopolu w 381 r. n.e. Duch Święty został uznany za pełnoprawnego Boga. Dogmat trynitarny został zatem ukończony ponad pół wieku po Nicei.

Formuły trynitarne, w tym doktryna dwóch natur, mogły wpłynąć na rozwój doktryny trynitarniej, ale ma to więcej wspólnego z wewnętrzną logiką myśli neoplatonicznej niż z nauczaniem biblijnym.²¹³ Refleksje hellenistyczne umi;ber Gott zwar bei der Gotteserfahrung an, doch es kommt zu einer Verschiebung des ursprünglich alttestamentlich-jüdischen Gottesverständnisses.

Terminologia ojców Kościoła została ostatecznie zapisana w Credo Nicejskim. Większość teologów nie kwestionuje tego faktu. Zaskakujące jest jednak, że nie wyciąga się z tego żadnych konsekwencji, zwłaszcza w przypadku wspólnot chrześcijańskich, które traktują sola scriptura (tylko Pismo) jako zasadę teologiczną.

Możliwą odpowiedź mógłby udzielić słynny ojciec Kościoła zachodniego, Augustyn. W swoim głównym dziele dogmatycznym „Piętnaście ksiąg o Trójcy” opisuje on tę problematykę. Język ludzki cierpi najwyraźniej na wielką ubogość i mówi się o trzech osobach, aby nie musieć milczeć (por. De Trinitate V 9).

Dla historyka Kościoła Krafra rozwój doktryny Trójcy Świętej jest wyłącznie osiągnięciem greckiego umysłu, a zwłaszcza filozofii platońskiej, i wynika z połączenia myśli biblijnej i antycznej. Jednocześnie podkreśla on jednak, że odrzucenie tej doktryny zagraża najgłębszej istocie chrześcijaństwa. przypisuje to połączeniu myśli biblijnej i antycznej. Jednocześnie podkreśla jednak, że zniesienie tej doktryny zniszczyłoby najgłębszą istotę chrześcijaństwa.²¹⁴

Teolog Benz idzie jeszcze o krok dalej i przywiązuje dużą wagę do szczególnego wkładu ducha hellenistycznego w sformułowanie doktryny Trójcy Świętej.²¹⁵ Kaznodzieja Lloyd-Jones ostrzega przed filozoficznym wyjaśnianiem doktryny Trójcy Świętej. . Przez wieki próbowano to zrobić, ale zawsze w sposób niewystarczający. Pozostaje to tajemnicą i nie da się tego pojąć rozumem.²¹⁶

Opinie te są reprezentatywne dla wielu teologów. Wszystkie mają jedną wspólną cechę: przedstawiają obraz, który z jednej strony ma na celu zbliżenie się do prawdy, a z drugiej strony przedstawia tę doktrynę jako mniejsze zło, ponieważ wszystkie inne alternatywy wydają się jeszcze gorsze.

Udało się wykazać, że nowe pojęcia nie mają swojego źródła w Biblii, ale rozwinęły się w ciągu historii aż do Pierwszego Soboru Powszechnego.

Pojęcia istoty i hipostazy w wyznaniu wiary Nicejsko-Konstantynopolitańskim nie mają podstaw biblijnych i dlatego są problematyczne dla wyjaśnienia Boga Biblii. Twierdzą nawet, że są one szkodliwe z kilku powodów:

1. Jedyne Bóg JHWH zostaje wchłonięty przez Trójcę. Shema Israel nabiera nowego i błędnego znaczenia.
2. Pojęcie Boga jest wyjaśniane poza biblijnie, czyli filozoficznie.
3. Opuszcza się ramy biblijne. W Biblii nie ma Trójcy Świętej, tożsamości istotowej itp.
4. Nadmierne rozciąganie wersetów biblijnych prowadzi do zniekształcenia rozumienia Boga.
5. Prowadzi to do spekulacji i nabiera coraz większego rozpędu.

Jeśli teologowie nie są w stanie opisać biblijnego Boga bez pomocy filozofii, to moim zdaniem lepiej byłoby, gdyby milczeli. Czy jest to kapitulacja przed myślicielami filozoficznymi? Z pewnością nie. Chodzi o założenia myślowe. Jeśli znajdują się one poza ramami biblijnymi, dochodzi do zniekształceń lub synkretycznych zmian, które nie mogą być celem i sensem nauczania biblijnego. To, co ojcowie Kościoła

napisali w tej burzliwej epoce, jest imponujące, zwłaszcza w czasach prześladowań chrześcijan. Wyraźnie widać postępujący rozwój doktryny Trójcy Świętej od ojców apostoelskich do ojców starokatolickich. p>

Oprócz Pisma Świętego znali oni również dzieła innych ojców, pozostawali w relacji nauczyciel-uczeń lub przynajmniej byli pod wpływem dostępnych im pism. Wzajemne zależności przedstawiono w załączniku (matryca relacji ojców Kościoła). Zaznaczono jednak tylko te relacje, które można było udowodnić. Można założyć, że powiązania między nimi były ściślejsze, niż wynika to z przedstawionego wykresu. Miejsce, w którym ojcowie Kościoła rozwijali swoje nauki (Aleksandria, Azja Mniejsza lub Rzym), miało również wpływ na ich nauczanie, podobnie jak tło duchowo-kulturowe.

Paweł nie wiedział nic o hipostazach i substancjach, a mimo to był w stanie zmienić świat przesłaniem Jezusa Chrystusa. Gdyby aumlnische wyznanie wiary miało znaczenie normatywne z mocą wsteczną, należałoby przypisać Pawłowi i innym apostołom naiwność lub niewiedzę. A przynajmniej niedoskonałość w ich nauczaniu o Ojcu, Synu i Duchu Świętym, a tym samym automatycznie zniekształcony obraz Ewangelii. Paweł twierdzi jednak, że , że głosił całą wolę Bożą (por. Dz 20,27). Ponadto wszystko zawdzięcza objawieniu Jezusa Chrystusa (por. Ga 1,12). Jego źródłem informacji na temat nauki o Bogu nie jest zatem filozofia. Mógł wypełnić swoją misję na świecie bez intelektualizacji pojęcia Boga. p>

Termin „filozofia” pojawia się tylko raz w całej Biblii. Paweł pisze: Strzeżcie się tych, którzy chcą was zniewolić pustą, zwodniczą filozofią, opartą na czysto ludzkich poglądach, w których wszystko kręci się wokół zasad panujących w tym świecie, a nie wokół Chrystusa. (Kol 2,8)

Znany szwajcarski dogmatyk Brunner pisze na ten temat:

Z drugiej strony musimy szczerze przyznać, że Trójca Święta nie była ani tematem pierwotnej chrześcijańskiej nowotestamentowej głoszenia, ani też centralną treścią prostej wiary chrześcijańskiej wspólnoty w żadnym okresie... Kościelna doktryna Trójcy Świętej, ustanowiona przez dogmaty starożytnego Kościoła, nie jest biblijnym kerygmatem [kazaniem, nauczaniem], a zatem nie jest również kerygmatem Kościoła, lecz teologiczną doktryną ochronną dla biblijnej wiary Kościoła. nie jest biblijnym kerygmatem [kazaniem, nauką], a zatem nie jest też kerygmatem Kościoła, lecz teologiczną doktryną ochronną dla biblijnego i kościelnego centrum wiary.²¹⁷

Światowej sławy Encyklopedia Britannica pisze na ten temat:

Wierni, którzy wierzyli w BOGA jako pojedynczą osobę, na początku III wieku nadal stanowili zdecydowaną większość.²¹⁸

Historyk Bergmeier podsumowuje to następująco:

Gdyby cesarz Teodozjusz nie pomógł chrześcijaństwu trynitarnemu w 380 roku, wydając około sześćdziesięciu dekrety i grożąc częściowo drakońskimi karami, , imperium prawdopodobnie rozpadłoby się na nie wiadomo ile wyznań chrześcijańskich i pogańskich. Państwo podejmuje zdecydowane działania. Bez Teodozjusza „zwycięstwo” chrześcijaństwa trynitarnego nie byłoby możliwe.²¹⁹

4.5 Podsumowanie

Starożytne wyznanie wiary rzymskie, podobnie jak wyznanie wiary apostoelskie, są wolne od pojęć filozoficznych i świadczą o bezpośrednim przejęciu terminologii z Pisma Świętego (patrz załącznik: Wyznania wiary). Oba wyznania pozostają w ramach biblijno-teologicznych. W obu wyznaniach nie dochodzi do nadmiernego rozszerzenia pojęć dotyczących Ojca, Syna i Ducha Świętego. Wyznania te są całkowicie wystarczające jako filary wiary chrześcijańskiej.

Kościelna doktryna Trójcy Świętej jest greckim tworem z chrześcijańskim wpływem. Kościelny dogmat Trójcy Świętej wyraźnie odróżnia tradycyjne chrześcijaństwo od monoteistycznego judaizmu. Jezua z Nazaretu nie stworzył nowej doktryny o Bogu. Monoteizm Mojżesza i Mesjasza jest identyczny (5 Mojżeszowa 6,4; Marek 12,28-29). Obraz Boga przedstawiony w Biblii pochodzi ze Starego Testamentu. Istotną częścią nauk Mesjasza były nadzieje religijne i polityczne narodu. p>

Obraz Boga w Biblii jest przedstawiony w Starym Testamencie. Istotną częścią nauk Mesjasza były religijne i polityczne nadzieje narodu na przyszłość.

Biblia jest napisana w taki sposób, aby każdy poszukujący prawdy mógł ją zrozumieć. Mesjasz wyjaśniał Pismo w prosty sposób. Również dzisiaj nie trzeba studiować filozofii, aby poznać Boga z Biblii.

BIBLIOGRAFIA

Teksty źródłowe

Athenagoras: Petycja w imieniu chrześcijan (Apologia pro Christiana)

Athenagoras: O zmartwychwstaniu (De Resurrectione)

Augustyn: Piętnaście ksiąg o Trójcy Świętej (De Trinitate)

Augustyn: Wykłady o Ewangelii św. Jana (Tractatus in Iohannis Euangelium)

List Barnaby

Klemens Aleksandryjski: Przemowa do pogan (Protrepticus)

Klemens Aleksandryjski: Paidagogos (Paedagogus)

Klemens Aleksandryjski: Stromateis (Stromateis)

Klemens Rzymski: List Klemensa, pierwszy

List Klemensa, drugi

Cyprian: Do Quirinusa: Trzy księgi dowodów pisemnych (Testimoniorum libri tres ad Quirinum)

Cyprian: Listy (Epistolae)

Cyprian: O jedności Kościoła katolickiego (De catholicae ecclesiae unitate)

Cyprian: O modlitwie Pańskiej (De dominica oratione)

Didache/Nauka apostołów

List Diogneta

Euzebiusz: Historia Kościoła (Historia Ecclesiastica)

Pasterz Hermasa

Hipolit: Kanony (Canones Hippolyti)

Hipolit: Księga o Chrystusie i Antychryście (De Christo et Antichristo)

Hipolit: Obalenie wszystkich herezji (Refutatio omnium haeresium)

Irenaeusz: Dowód głoszenia apostolskiego (Demonstratio apostolicae praedicationis)

Irenaeusz: Przeciw herezjom (Contra Haereses)

Józef Flawiusz: Starożytności żydowskie

Justyn: Dialog z Tryfonem (Dialogus cum Tryphone)

Justyn: Pierwsza apologia (Apologia Prima)

Justyn: Druga apologia (Apologia Secunda)

Akty męczenników: Męczeństwo św. Polikarpa

Akty męczenników: Męczeństwo św. Justyna i jego towarzyszy

Akty męczenników: Akta prokonsularne św. Cypriana

Melito z Sardes: O Passa

Orygenes: Contra Celsus (Contra Celsum)

Orygenes: Cztery księgi o zasadach (De Principiis)

Filon: Alegoryczne wyjaśnienie praw (Legum allegoriae)

Filon: O życiu Mojżesza (De vita Mosis)

Filon: O poszczególnych prawach (De specialibus legibus)

Filon: O cherubinach (De Cherubim)

Filon: O rolnictwie (De agricultura)

Filon: O stworzeniu świata (De opificio mundi)

Filon: O snach (De somniis)

Tacjan: Przemowa do wyznawców greckiej kultury (Oratio ad Graecos)

Teofil: Do Autolykosa (Ad Autolyicum)

Tertulian: Przeciw Praksjasowi (Adversus Praxeas)

Literatura dodatkowa

Benz, Ernst 1957. Duch i życie Kościoła wschodniego . Hamburg: Rowohlt.

Bergmeier, Rolf 2010: Cesarz Konstantyn i burzliwe lata chrześcijaństwa . Aschaffenburg: Alibri Verlag.

Biblioteka Ojców Kościoła. Seria 1, tom 3. 1912. Pięć ksiąg św. Ireneusza przeciwko herezjom. Przekład z języka greckiego: E. Klebba . Monachium: Wydawnictwo Jos. Kösel und Friedr. Pustet.

Biblioteka Ojców Kościoła. Seria 1, tom 4. 1912. Pięć ksiąg św. Ireneusza przeciwko herezjom. Przekład z języka greckiego: E. Klebba . Monachium: Wydawnictwo Jos. Kösel und Friedr. Pustet. Biblioteka Ojców Kościoła. Seria 1, tom 8, 11, 19. 1913-1914. Święty ojciec Kościoła Aureliusz Augustyn. Wykłady na temat Ewangelii św. Jana / tłum. i wstęp Thomas Specht. Monachium: Wydawnictwo Jos. Kösel und Friedr. Pustet.

Biblioteka Ojców Kościoła. Seria 1, tom 12. 1913. Apologeci wczesnochrześcijańscy i akty męczenników, tom I. Przekład z języka greckiego i łacińskiego: dr Kaspar Julius (Aristides); dr Gerhard Rauschen (Justin, Diognet); dr R.C. Kukulka (Tatian); P. Anselm Eberhard (Athenagoras) . Monachium: Wydawnictwo Jos. Kösel i Friedr. Pustet.

Biblioteka Ojców Kościoła. Seria 1, tom 14. 1913. Apologeci wczesnochrześcijańscy, tom II. Przetłumaczone z języka greckiego przez J. Leitla (Autolykus). Przetłumaczone z łaciny przez dr Alfonsa Müllera – kapelana w Stuttgarcie (Octavius). Przetłumaczone z greckiego lub łaciny przez Gerharda Rauschena (Akty męczenników) Monachium: Wydawnictwo Jos. Kösel und Friedr. Pustet. Biblioteka Ojców Kościoła. Seria 1, tom 28. 1872 Tatian, pisarz kościelny, przemowa do Greków / tłum. i wstęp

Valentin Gröne. Kempten: Wydawnictwo Jos. Kösel und Friedr. Pustet. Biblioteka Ojców Kościoła. Seria 1, tom 33. 1917. Justyn, Dialog, Pseudo-Justyn, Przemowa napomnieniowa. Przekład z języka greckiego: Philipp Haeuser . Kempten i Monachium: Wydawnictwo Jos. Kösel und Friedr. Pustet. Biblioteka Ojców Kościoła. Seria 1, tom 35. 1918. Ojcowie Apostolscy z języka greckiego przetłumaczone przez Franza Zellera . Monachium: Wydawnictwo Jos. Kösel i Friedr. Pustet. Biblioteka Ojców Kościoła. Seria 1, tom 40. 1922. Święty Hipolit z Rzymu – Obalenie wszystkich herezji. Przekład z języka greckiego: dr teologii hrabia Konrad Preysing. Monachium: Wydawnictwo Jos. Kösel i Friedr. Pustet. Biblioteka Ojców Kościoła. Seria 1, tom 52 i 53. 1926. Orygenes, Osiem ksiąg przeciwko Celsusowi. Przetłumaczone z języka greckiego przez Paula Koetschau . Monachium: Wydawnictwo Jos. Kösel i Friedr. Pustet. Biblioteka Ojców Kościoła. Seria 1, tom 60. 1928. Listy świętego ojca Kościoła Cecyliusza Cypriana. Przekład z łaciny: dr Julius Baer, nauczyciel w gimnazjum Wittelsbacher Gymnasium w Monachium. Monachium: Wydawnictwo Jos. Kösel und Friedr. Pustet.

Biblioteka Ojców Kościoła. Seria 2, tom 7. 1934. Wybrane pisma Klemensa Aleksandryjskiego z języka greckiego przetłumaczone przez Otto Stählin. Kempten; Monachium: Wydawnictwo Jos. Kösel und Friedr. Pustet.

Böhm, Martina 2005. Recepcja i funkcja opowieści o przodkach u Filona z Aleksandrii: o związku między kontekstem, hermeneutyką i egzegezą we wczesnym judaizmie. Berlin: Walter de Gruyter & Co.

Brunner, Emil 1960: Dogmatyka, tom 1. Chrześcijańska nauka o Bogu . Wydanie trzecie. Zurych: Wydawnictwo Zwingli.

Clementz, Heinrich (red.) 2006. Jüdische Altertümer . Wydanie drugie. Wiesbaden: Matrix Verlag GmbH
Fiedrowicz, Michael 2000. Apologia we wczesnym chrześcijaństwie. Kontrowersje wokół chrześcijańskiego roszczenia do prawdy w pierwszych wiekach . Wydanie trzecie, zaktualizowane i rozszerzone. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
Fiedrowicz, Michael 2007. Teologia ojców Kościoła. Podstawy wczesnochrześcijańskiej refleksji nad wiarą.

Freiburg im Breisgau: Herder.

Fischer, Helmut 2008. Czy chrześcijanie mają trzech bogów? Powstanie i rozumienie doktryny Trójcy Świętej. Zurych: Theologischer Verlag Zürich.

Gaâb, Ernst 1866. Pasterz Hermasa. Wkład w patrystykę . Bazylea.

Geerlings, Wilhelm (red.) 2002. Teologowie starożytnego chrześcijaństwa. Wprowadzenie . Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Gerlitz, Peter 1963. Wpływy pozachrześcijańskie na rozwój chrześcijańskiego dogmatu Trójcy Świętej. Jednocześnie próba wyjaśnienia pochodzenia homousii w kontekście historii religii i dogmatów . Leiden: E.J. Brill.

Greshake, Gisbert 2007. Trójjedyny Bóg. Teologia trynitarna . 5. wydanie, ponownie rozszerzone wydanie pierwszego wydania. Fryburg: Wydawnictwo Herder.

Greshake, Gisbert 2008. Wprowadzenie do wiary w Trójjedynego Boga. Wydanie piąte. Fryburg: Wydawnictwo Herder GmbH.

Grillmeier, Alois 1990. Jezus Chrystus w wierze Kościoła, tom 1. Od czasów apostoelskich do soboru w Chalcedonie (451). Wydanie trzecie. Fryburg Bryzgowijski: Wydawnictwo Herder.

Halfwassen, Jens 2004. Plotin i neoplatonizm. Monachium: Wydawnictwo C.H. Beck.

Hase, Karl 1850. Dogmatyka ewangelicka . Czwarte poprawione wydanie. Lipsk: Breitkopf und Härtel.

Harnack von, Adolf 1883. Historia literatury chrześcijańskiej do Euzebiusza. Część pierwsza. Podręcznik historii dogmatów. Tom pierwszy. Lipsk: Hinrichs'sche Buchhandlung.
Harnack von, Adolf 1888. Podręcznik historii dogmatów. Tom pierwszy. Powstanie dogmatu kościelnego. Drugie poprawione i rozszerzone wydanie. Fryburg Bryzgowijski: Mohr.
Die Selbsterschliessung des dreieinen Gottes. Grundlage eines ökumenischen Offenbarungs-, Gottes- und Kirchenverständnisses . Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

- Hausschild, Wolf-Dieter 2007. Podręcznik historii Kościoła i dogmatów. Tom 1. Kościół starożytny i średniowiecze . Wydanie trzecie. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.
- Heinisch, Paul.1908: Wpływ Filona na najstarszą egzegezę chrześcijańską. Münster: Wydawnictwo Aschendorffschen Buchhandlung.
- Huber, Johannes 1859. Filozofia ojców Kościoła . Monachium: Wydawnictwo literarischartistischen Anstalt.
- Jacobs, Manfred 1987. Chrześcijaństwo w starożytnym świecie . Tom 2. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Jordan, Hermann 1911. Historia literatury starochrześcijańskiej . Lipsk: Quelle u. Meyer.
- Kellner, Karl A.H. 1882. Tertullians sämtliche Schriften . Przetłumaczone z łaciny. Kolonia.
- Kraft, Heinrich 1966. Ojcowie Kościoła. Do soboru w Nicei. Brema: Carl Schünemann Verlag.
- Kraft, Heinrich 1989. Euzebiusz z Cezarei. Historia Kościoła. Wydanie piąte, niezmienione. Monachium: Kösel-Verlag.
- Krause, Gerhard (red.) 1978. Encyklopedia teologiczna. Tom 3. Wydanie pierwsze. Berlin: Walter de Gruyter und Co.
- Küng, Hans 208: Chrześcijaństwo. Istota i historia . Wydawnictwo Piper.
- Kurz, Johannes H. 1853. Podręcznik ogólnej historii Kościoła . Tom pierwszy. Wydanie trzecie, nowo opracowane. Mitau: Wydawnictwo Aug. Neumann.
- Lloyd-Jones, Martyn 2000. Bóg Ojciec . Tom 1. Friedberg: 3L Verlag.
- Loofs Friedrich 1893. Przewodnik po historii dogmatów . Trzecie poprawione wydanie. Halle: Max Niemeyer.
- McGrath, Alister 2007: Droga teologii chrześcijańskiej . Wydanie drugie. Giessen: Brunnen Verlag.
- Meier, Georg A. 1844. Nauka o Trójcy Świętej w jej historycznym rozwoju . Tom pierwszy. Hamburg i Gotha: Friedrich und Andreas Perthes.
- Milavec, Aaron 2003. Didache. Tekst, tłumaczenie, analiza i komentarz . Collegeville: Liturgical Press.
- Moltmann, Jürgen 1980. Trójca Święta i Królestwo Boże: O doktrynie Boga . Monachium: Kaiser Verlag Monachium.
- Mosheim, John L. 1826: Institutes of Ecclesiastical History . Ancient and Modern. Tom I. Londyn: Gilbert and Rivington
- Müller, J.G. 1869. Erklärung des Barnabasbriefes. Ein Anhang zu de Wette's exegetischem Handbuch zum Neuen Testament . Lipsk: Verlag S. Hirzel.
- Neumark, David 1907. Historia filozofii żydowskiej w średniowieczu . Tom 1. Wydanie pierwsze. Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- Ohlig, Karl-Heinz 1999. Jeden Bóg w trzech osobach? Od ojca Jezusa do „tajemnicy” Trójcy . Moguncja: Wydawnictwo Mattias-Grünwald. Ostheim von, Martin R. 2008. Ousia i Substantia. Badania nad pojęciem substancji u ojców Kościoła przednicejskiego . Bazylea: Wydawnictwo Schwabe.
- Proksch, Brigitte 2007. Chrystus w pismach Cypriana z Kartaginy . Berlin: Lit Verlag.
- Richter, Gerhard 2005. Oikonomia. Użycie słowa oikonomia w Nowym Testamencie, u ojców Kościoła i w literaturze teologicznej aż do XX wieku . Berlin: Walter de Gruyter GmbH und Co. KG

Runia, David T. 1993. Filon w literaturze wczesnochrześcijańskiej. Przegląd . Seria II. Assen: Van Gorcum Fortress Press.

Sierszyn, Armin 2004. Od początków do upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego. Tom 1. 2000 lat historii Kościoła. Wydanie czwarte. Holzgerlingen: Hänssler-Verlag.

Simonis, Walter 2004. Jezus Chrystus, prawdziwy człowiek i nasz Pan. Christologia . Wydanie pierwsze. Düsseldorf: Patmos Verlag.

Stammberger, Ralf M.W. (red.). Ojcowie Kościoła. Myślenie eklesjalne od początków do czasów nowożytnych . Paderborn: Wydawnictwo Ferdinand Schöningh GmbH.

Uhlmann, Peter H 2003. Chrześcijaństwo w starożytności. Historia Kościoła dla początkujących. Opracowanie 2003. Heimenhausen: Wydawnictwo własne autora.

Walchs, Christian W.F. 1759. Projekt kompletnej historii zgromadzeń kościelnych. Lipsk: Elias Lucas der Jüngere. Weigt, Detlef 2004: Porfiriusz – przeciwko chrześcijanom. Fragmenty z Apokritikos Makariosa Magnesa. Lipsk: Superbia Verlag.

Wenham, John 2000: Jezus i Biblia. Autorytet, kanon i tekst Starego i Nowego Testamentu . Holzgerlingen: Hänssler Verlag.

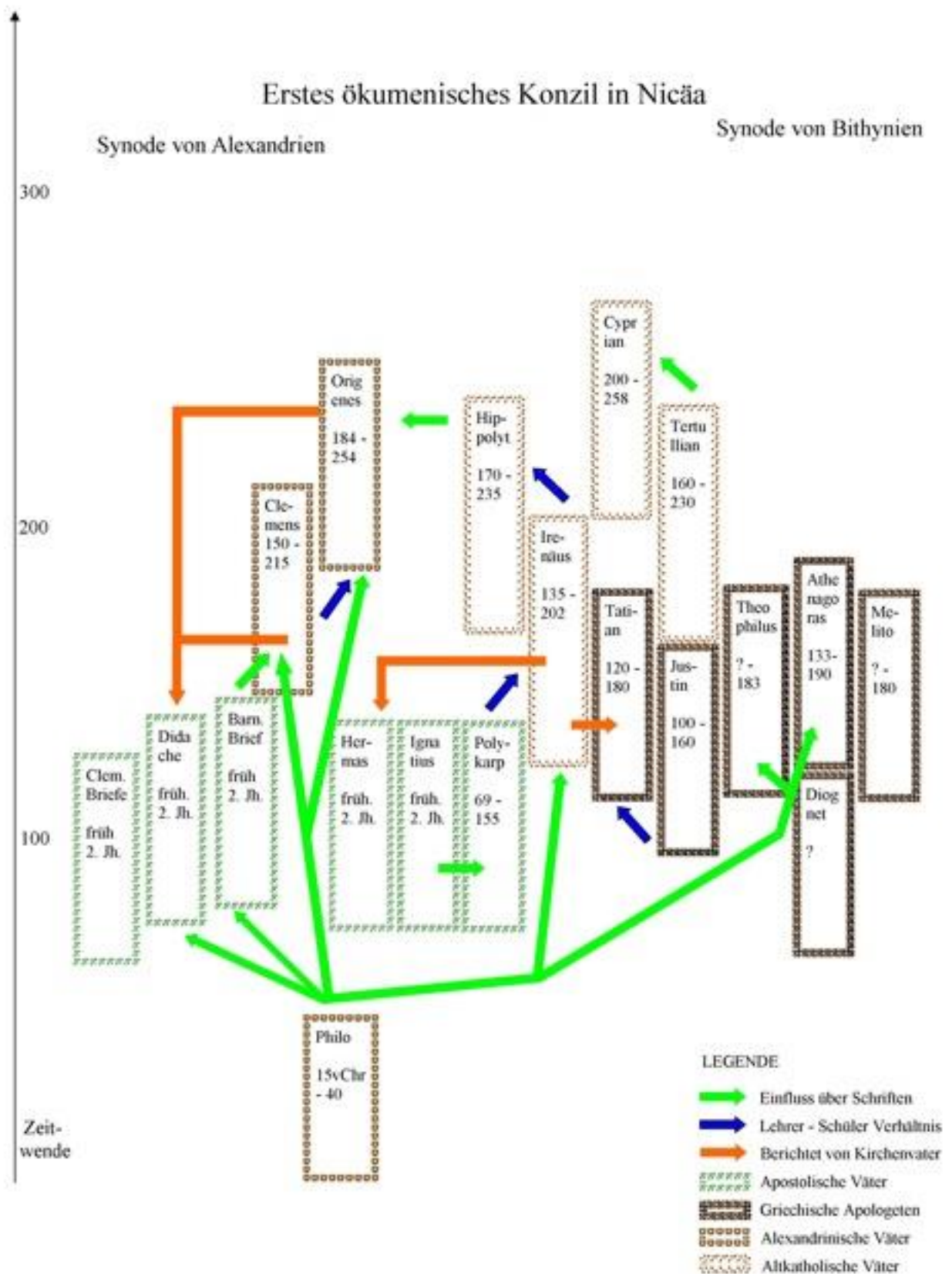
Wick, Peter 2003. Die urchristlichen Gottesdienste. Entstehung und Entwicklung im Rahmen der frühjüdischen Tempel- Synagogen- und Hausfrömmigkeit . Wydanie drugie. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer.

Ziebritzki, Henning 1994. Duch Święty i dusza świata: problem trzeciej hipostazy u

Orygenes, Plotyna i ich poprzedników . Tybinga: Mohr.

ZAŁĄCZNIK

Matryca relacji ojców Kościoła

Wyznania wiary

Wyznanie wiary rzymskie (powstało około 130 r.)

Wierzę w Boga, Ojca Wszechmogącego; i w Jezusa Chrystusa, Jego Syna, Jednorodzonego, Pana naszego, zrodzonego z Ducha Świętego i Maryi Dziewicy, ukrzyżowanego pod Poncjuszem Piłatem, pogrzebanego, trzeciego dnia zmartwychwstałego, wstąpiłego do nieba, zasiadającego po prawicy Ojca, stamtąd przyjdzie sądzić żywych i umarłych; I w Ducha Świętego, święty Kościół, odpuszczenie grzechów, zmartwychwstanie ciała.

Credo Apostolskie (powstało pod koniec II wieku – wersja ekumeniczna)

Wierzę w Boga, Ojca Wszechmogącego, Stworzyciela nieba i ziemi. I w Jezusa Chrystusa, Jego jedyne Syna, Pana naszego, poczętego z Ducha Świętego, urodzonego z Maryi Dziewicy, cierpiącego pod Poncjuszem Piłatem, ukrzyżowanego, umarłego i pogrzebanego, zstąpiłego do krainy śmierci, trzeciego dnia zmartwychwstał, wstąpił do nieba, zasiada po prawicy Boga, Ojca wszechmogącego, skąd przyjdzie sądzić żywych i umarłych. Wierzę w Ducha Świętego, święty Kościół chrześcijański, wspólnotę świętych, odpuszczenie grzechów, zmartwychwstanie i życie wieczne. Amen.

Wyznanie nicejskie (Pierwszy Sobór Ekumeniczny, Nicea 325)

Wierzimy w jednego Boga, Ojca Wszechmogącego, Stwórcę wszystkiego, co widzialne i niewidzialne. I w jednego Pana Jezusa Chrystusa, Syna Bożego, zrodzonego z Ojca jako jedyny syn, to znaczy: z istoty Ojca, Boga z Boga, światła ze światła, prawdziwego Boga z prawdziwego Boga, zrodzonego, nie stworzonego, jednej istoty z Ojcem (homoousion to patri); przez którego stało się wszystko, co jest w niebie i na ziemi; który dla nas ludzi i dla naszego zbawienia zstąpił i stał się ciałem, stał się człowiekiem, cierpiał i trzeciego dnia zmartwychwstał, wstąpił do nieba, przyjdzie, aby sądzić żywych i umarłych; I w Ducha Świętego. Ale ci, którzy mówią: „był czas, kiedy go nie było” i „nie był, zanim został zrodzony”, i twierdzą, że powstał z niebytu, lub twierdzą, że Syn Boży pochodzi z innej hipostazy lub istoty, lub że został stworzony, lub że jest zmienny lub podatny na zmiany, Kościół katolicki obarcza anatemą.

Przypisy:

1 Heinisch: Der Einfluss Philos, s. 2.

2 Kraft: Die Kirchenväter. Bis zum Konzil von Nizäa , s. 79.

3 Huber: Philosophie der Kirchenväter , s. 1.

4 Böhm: Recepcja i funkcja opowieści o przodkach u Filona z Aleksandrii, s. 45.

5 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru w Nicei, s. 83.

6 Heinisch: Wpływ Filona , s. 7.

7 W węższym, bardziej historycznym znaczeniu, platonizm rozumie się jako naukę starożytnego greckiego filozofa Platona, a platonikami są starożytni filozofowie, którzy wyznawali tę naukę. Platon założył Akademię Platonicką, najstarszą instytucjonalną szkołę filozoficzną w Grecji, z której platonizm rozprzestrzenił się na cały starożytny świat. W filozofii Platona dusza jako niematerialna zasada życia jest indywidualnie nieśmiertelna. Jej istnienie jest całkowicie niezależne od ciała; istnieje przed jego powstaniem i pozostaje nienaruszona po jego zniszczeniu (preegzystencja i postegzystencja). Ciało, które podlega różnym ograniczeniom, a ostatecznie zniszczeniu, jest podporządkowane nieśmiertelnej, niezniszczalnej duszy. To ona ma prawo nim rządzić. Ciało jest, mówiąc negatywnie, jej „grobem” lub „więzieniem” – słynne sformułowanie Platona. (Wikipedia)

8 Stoicyzm jest określany jako jedna z najbardziej wpływowych szkół filozoficznych w historii Zachodu. nazwa ta pochodzi od kolumnady na agorze, rynku w Atenach, gdzie około 300 r. p.n.e. Zenon z Kition

rozpoczął swoją działalność dydaktyczną. Szczególną cechą filozofii stoickiej jest kosmologiczny, holistyczny sposób postrzegania świata, z którego wynika uniwersalna zasada rządząca wszystkimi zjawiskami naturalnymi i naturalnych związków. Stoik jako jednostka musi rozpoznać swoje miejsce w tym porządku i je wypełnić, ucząc się akceptować swój los poprzez ćwiczenie emocjonalnej samokontroli i dążąc do mądrości za pomocą spokoju i pogody ducha. (Wikipedia)

9 Dla Talesa woda jest źródłem wszystkich rzeczy.

10 W swoim dziele „O naturze” postrzega powietrze jako pierwotną substancję i nieograniczoną. Wszystko powstaje z niego: poprzez zagęszczenie – woda i skały, poprzez rozrzedzenie – ogień. Również boskość pochodzi albo z powietrza, albo jest powietrzem. Jest on pierwszym, który wprowadza pojęcie przemiany materii, które później odgrywa ważną rolę u Platona, Arystotelesa, a nawet we współczesnej fizyce. W ten sposób wprowadza pojęcie pierwotnej siły, która może przetwarzać pierwotną materię. Zasada ożywiająca leży w samej materii, dlatego też mówi się o teorii ożywiania materii. (Wikipedia)

11 Heinisch: Der Einfluss Philos , s. 5.

12 Józef Flawiusz: Jüdische Altertümer. Księga XVIII, rozdz. 8, s. 1-2.

13 Sierszyn: 2000 Jahre Kirchengeschichte . Tom 1, s. 35.

14 Runia: Filon w literaturze wczesnochrześcijańskiej, przegląd, s. 3.

15 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru w Nicei, s. 95.

16 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru w Nicei , str. 107. 17 Huber: Filozofia ojców Kościoła , str. 5.

18 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru w Nicei , s. 106. 19 Księga Jezusa Siracha z 132 r. p.n.e. została przetłumaczona na język grecki przez wnuka autora w Aleksandrii (Kraft: Ojcowie Kościoła, s. 84). W teologii mądrości Siracha w dwóch miejscach pojawia się personifikacja tej mądrości (por. Syrach 24,3.9). Badania teologiczne Starego Testamentu i Nowego Testamentu poświęcają tej pracy wiele uwagi. Warto wspomnieć o obrazie mądrości zmierzającym do hipostazy oraz o syntezy mądrości i Tory. (Wischmeyer: Die Kultur des Buches Jesus Sirach , s. 7).

20 Sierszyn: 2000 lat historii Kościoła , tom 1, s. 110.

21 Cytat za Hemphill: Ehre sei Gott in der Höhe , s. 394.

22 Nauczyciele i księża otrzymują tytuł ojca, jeśli chce się mówić o ich prestiżu, autorytecie lub wiarygodności. Termin ten występuje w Kościele od samego początku, podobnie jak w świecie żydowskim i pogańskim. Aby odróżnić się od heretyków, należy dodać pojęcie ortodoksji, co czyni ojca ojcem Kościoła (Kraft: Die Kirchenväter. Bis zum Konzil von Nizäa, X-XI).

23 Stammberger: Ojcowie Kościoła. Myślenie eklezjalne od początków do czasów nowożytnych, s. 81.

24 Sierszyn: 2000 lat historii Kościoła, tom 1, s. 59.

25 Stammberger: Ojcowie Kościoła. Myśl kościelna od początków do czasów nowożytnych, s. 81.

26 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru nicejskiego, s. 1.

27 Nie istnieje pełny tekst z okresu przedniecejskiego dotyczący Mt 28,19. U Euzebiusza znajduje się alternatywna wersja: „Idźcie i nauczajcie wszystkie narody w imię moje! (Hist Eccl, księga 3, rozdział 5). Euzebiusz opisuje heretyków, którzy chrzcili w następujący sposób: „W imię niepoznawalnego Ojca wszystkich, w imię Prawdy, Matki wszystkich, i w imię tego, który zstąpił na Jezusa” (Hist Eccl, księga 4, rozdział 11). W tekście Euzebiusza 17 razy pojawia się to sformułowanie bez polecenia chrztu, a w 3 miejscach pojawia się pełna treść (Fred C. Conybeare, Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft, tom 2, The Eusebian form of the Text Matth. 28,19, s. 275ff.).

28 Grillmeyer: Jezus Chrystus w wierze Kościoła. Tom 1, s. 12.

29 Sierszyn: 2000 lat historii Kościoła , tom 1, s. 60.

30 Kraft: Die Kirchenväter. Bis zum Konzil von Nizäa, s. 4.

31 Wick: Die urchristlichen Gottesdienste. Entstehung und Entwicklung im Rahmen der frühjüdischen Tempel-Synagogen- und Hausfrömmigkeit, s. 367.

32 Grillmeyer: Jezus Chrystus w wierze Kościoła. Tom 1, s. 197.

33 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru w Nicei, s. 9.

34 Sierszyn: 2000 lat historii Kościoła, tom 1, s. 59.

35 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru nicejskiego, s. 9.

36 Grillmeyer: Jezus Chrystus w wierze Kościoła. Tom 1, s. 162.

37 Hausschild: Podręcznik historii Kościoła i dogmatów. Kościół starożytny i średniowiecze. Tom 1, s. 8.

38 Grillmeyer: Jezus Chrystus w wierze Kościoła. Tom 1, s. 162.

39 Żydzi opierający się na prawie rytualnym, a nie na Chrystusie.

40 Ściśle związane z nauką gnostycką, częściowo używane jako synonim (por. rozdz. 2.4.2). Dokety (gr. dokein: pozór) zaprzeczają cierpieniu, śmierci Jezusa na krzyżu oraz zmartwychwstaniu, twierdząc, że wszystko to miało miejsce tylko pozornie.

41 Kraft: Die Kirchenväter. Bis zum Konzil von Nizäa, s. 13.

42 Die urchristlichen Gottesdienste. Entstehung und Entwicklung im Rahmen der frühjüdischen Tempel-Synagogen und Hausfrömmigkeit, s. 374.

43 Sierszyn: 2000 lat historii Kościoła, tom 1, s. 61.

44 Uhlmann: Chrześcijaństwo w starożytności, s. 29.

45 Zeller: Biblioteka ojców kościoła. Seria 1, tom 35, s. 112-113.

46 Jakobs: Chrześcijaństwo w starożytnym świecie, s. 30.

47 Grillmeyer: Jezus Chrystus w wierze Kościoła. Tom 1, s. 48, 201. 48 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru w Nicei, s. 18. 49 Sierszyn: 2000 lat historii Kościoła, tom 1, s. 61.

50 Por. również akt męczeństwa św. Polikarpa (BKV I,14)

51 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru nicejskiego, s. 184.

52 Wick: Die urchristlichen Gottesdienste. Entstehung und Entwicklung im Rahmen der frühjüdischen Tempel- Synagogen- und Hausfrömmigkeit, s. 376.

53 Według oceny Grillmeiera imiona Kyrios odnoszące się do Chrystusa u Polikarpa, w Liście Barnaby i pierwszym Liście Klemensa odnoszą się do kosmicznej roli i pośrednictwa w stworzeniu (Jezus Chrystus w wierze Kościoła. Tom 1, s. 95).

54 Kraft: Die Kirchenväter. Bis zum Konzil von Nizäa, s. 21. 55 Sierszyn: 2000 Jahre Kirchengeschichte, tom 1, s. 63.

56 Sierszyn: 2000 Jahre Kirchengeschichte, tom 1, s. 63.

57 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru w Nicei, s. 23.

58 Druga część listu (Barn 18-20) opisuje drogę światła, w wielu punktach zgodną z Didache (Did 1- 5) . Zaleca dobre uczynki, czystość postępowania, szczerość, panowanie nad językiem, miłość bliźniego, dobroć. Droga ciemności jest kręta i pełna przekleństw; wymienia szereg grzechów i ostrzega przed nimi (Zeller 1918:71-73).

59 Zeller: Bibliothek der Kirchenväter. 1. Reihe, tom 35, s. 73.

60 Sierszyn: 2000 lat historii Kościoła , tom 1, s. 63.

61 Notatka w kanonie Muratoriego 73-80 „... ale pasterzom napisał ostatnio w naszych czasach w Rzymie Herma ...”

62 Kanon Muratoriego jest jednym z najważniejszych świadectw wczesnej historii kanonu Nowego Testamentu. Większość historyków przypuszcza, że został on pierwotnie napisany w języku greckim pod koniec II wieku.

63 Jordan: Historia literatury chrześcijańskiej. , s. 181.

64 Zeller: Biblioteka Ojców Kościoła. Seria 1, tom 35, s. 73.

65 Zeller: Biblioteka Ojców Kościoła. Seria 1, tom 35, s. 73.

66 Montanizm jest jednym z ostatnich wielkich ruchów proroczych starożytnego Kościoła i wywodzi się od Montanusa. Później wielki Kościół zwołał synody przeciwko montanistom i ukarał ich członków (por. Burckhard: Evangelisches Lexikon für Theologie und Gemeinde, s. 1372).

67 Regula fidei określa zasadnicze treści wiary chrześcijańskiej w tradycji apostoelskiej. Według autorów starożytnego chrześcijaństwa treść ta wywodzi się bezpośrednio z świadectwa apostołów. Różni ojcowie Kościoła z II i III wieku stosują tę normę wiary. Irenaeus opisuje ją w swojej pracy Häresien (por. Haeres I 10,1).

68 Gaâb: Der Hirte des Hermas. Ein Beitrag zur Patristik. S. 154, 157.

69 Simonis: Jezus Chrystus, prawdziwy człowiek i nasz Pan , s. 185-187.

70 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru w Nicei , s. 30.

71 Jordan: Historia literatury chrześcijańskiej , s. 183.

72 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru w Nicei , s. 37.

73 Sierszyn: 2000 lat historii Kościoła , tom 1, s. 65.

74 Zeller: Biblioteka ojców Kościoła. Seria 1, tom 35, s. 4.

75 Jacobs: Chrześcijaństwo w starożytnym świecie . s. 23-24.

76 Określenie „sługa Boży” jest stosowane w Starym Testamencie i judaizmie w odniesieniu do Mojżesza, Dawida, różnych pobożnych osób, poszczególnych

proroków, a także samego Izraela (por. Iz 41,8.9).

77 Milavec: The Didache. Text, Translation, Analysis, and Commentary , s. 63.

78 Kraft: Die Kirchenväter. Do soboru w Nicei , s. 41.

79 Atenagoras wspomina w swoim piśmie o ateizmie, ucztowaniu na ciałach ludzkich (kanibalizmie) i kazirodztwie (por. Apol 3).

80 Gramatyk, retor, adwokat i nauczyciel Marka Aureliusza.

81 Celsus był starożytnym filozofem (platonikiem) z końca II wieku. Napisał najstarszy znany pamflet przeciwko chrześcijaństwu zatytułowany Prawdziwa nauka, który powstał prawdopodobnie około 178 roku, prawdopodobnie w Aleksandrii. Oryginalny tekst nie zachował się, ale dzieło można częściowo zrekonstruować na podstawie cytatów z kontrargumentacji Orygenes „Przeciw Celsusowi” (von Ostheim: Ousia und Substantia. Untersuchungen zum Substanzbegriff bei den vornizäischen Kirchenvätern, s. 19).

82 „Przeciw chrześcijanom” (Katá Christianōn). Plotin przywiązywał dużą wagę do zwalczania religii, które uważał za szkodliwe. Dlatego polemizował z gnostykami i prawdopodobnie powierzył Porfiriuszowi zadanie obalenia nauk chrześcijan. Prawdopodobnie wykonując to zadanie, Porfiriusz napisał – jednak dopiero po śmierci Plotina – piętnastotomową broszurę polemiczną „Przeciw chrześcijanom”. Dzieło to nie zachowało się, ponieważ rękopisy zostały systematycznie zniszczone po zwycięstwie chrześcijaństwa. Poszczególne argumenty można jednak zrekonstruować na podstawie cytatów. (Wikipedia)

83 Weigt: Porfiriusz – Przeciw chrześcijanom. S. 13.

84 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru w Nicei, s. 41.

85 Religia ta rozprzestrzeniła się w II wieku naszej ery w całym basenie Morza Śródziemnego. Dzięki metodologicznemu synkretyzmowi łączy wszystkie nauki, poglądy i religie. Zaraża judaizm i rozprzestrzenia się w pierwszym

wieku również w chrześcijaństwie (Sierszyn: 2000 lat historii Kościoła, tom 1, s. 83).

86 Kraft: Die Kirchenväter. Bis zum Konzil von Nizäa , s. 42.

87 Kraft: Ojcowie Kościoła. Aż do soboru w Nicei , s. 85.

88 Kraft: Ojcowie Kościoła. Aż do soboru w Nicei , s. 42.

89 Simonis: Kościół Chrystusa. Eklezjologia, s. 158.

90 von Ostheim: Ousia i Substantia. Badania nad pojęciem substancji u ojców Kościoła przednicejskich, s. 21.

91 Sierszyn: 2000 lat historii Kościoła, tom 1, s. 74.

92 Por. również akt męczeństwa św. Justyna i jego towarzyszy (BKV I,14).

93 Ohlig: Jeden Bóg w trzech osobach? Od Ojca Jezusa do „tajemnicy” Trójcy Świętej, s. 44.

94 Biblioteka Ojców Kościoła. Seria 1, tom 12. Apologeci wczesnochrześcijańscy i akta męczenników, tom I, s. 58.

95 Sierszyn: 2000 lat historii Kościoła , tom 1, s. 75.

96 Ohlig: Jeden Bóg w trzech osobach? Od Ojca Jezusa do „tajemnicy” Trójcy Świętej , s. 46.

97 Późne dzieło greckiego filozofa Platona, napisane około 360 r. p.n.e., poświęcone zagadnieniom filozofii przyrody, kosmologii i matematyki. Niektórzy twierdzą, że w tym dziele można dostrzec tróję: demiurg (budowniczy) odpowiada Ojcu, dusza świata jest Synem, a wzór naśladowany przez Demiurga jest Duchem Świętym.

98 Zierbritzki: Duch Święty i dusza świata: problem trzeciej hipostazy u Orygenes, Plotyna i ich poprzedników, s. 4.

99 Sierszyn: 2000 lat historii Kościoła , tom 1, s. 77.

100 Połączona prezentacja życia Jezusa Chrystusa na podstawie czterech Ewangelii.

101 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru w Nicei , s. 56.

102 Richter: Oikonomia. Użycie słowa oikonomia w Nowym Testamencie, u ojców Kościoła i w literaturze teologicznej do XX wieku , s. 113-116.

103 Ohlig: Jeden Bóg w trzech osobach? Od Ojca Jezusa do „tajemnicy” Trójcy Świętej, s. 46-47. 104 Grillmeyer: Jezus Chrystus w wierze Kościoła. Tom 1, s. 48, 228.

105 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru w Nicei , s. 57.

106 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru w Nicei , s. 57.

107 Harnack: Podręcznik historii dogmatów. Tom pierwszy. Powstanie dogmatu kościelnego, s. 429.

108 Termin trias (trójca) pojawia się po raz pierwszy w pismach Teofila i Tertuliana jako trinitas (trójca) w wersji łacińskiej (por. Hase: Dogmatyka ewangelicka, s. 513).

109 Haudel: Die Selbsterschliessung des dreieinen Gottes. Grundlage eins ökumenischen Offenbarungs-, Gottes- und Kirchenverständnisses , s. 100.

110 Grillmeyer: Jezus Chrystus w wierze Kościoła. Tom 1, s. 227-228.

111 Kraft: Die Kirchenväter. Bis zum Konzil von Nizäa, s. 60.

112 Grillmeyer: Jezus Chrystus w wierze Kościoła. Tom 1, s. 209.

113 The Journal of Northwest Theological Seminary.
<http://www.kerux.com/documents/KeruxV4N1A1.asp>

114 Grillmeyer: Jezus Chrystus w wierze Kościoła. Tom 1, s. 209.

115 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru nicejskiego , s. 212.

116 Grillmeyer: Jezus Chrystus w wierze Kościoła. Tom 1, s. 94.

117 Krause: Encyklopedia teologiczna. Tom 3, s. 384.

118 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru w Nicei , s. 73. 119 Sierszyn: 2000 lat historii Kościoła , tom 1, s. 78.

120 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru w Nicei , s. 74.

121 Ohlig: Jeden Bóg w trzech osobach? Od Ojca Jezusa do „tajemnicy” Trójcy Świętej, s. 46-47.

122 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru w Nicei, s. 137.

123 Szkoła katechetów w Aleksandrii istniała w latach 180-400 n.e. Pierwsza szkoła katechetów powstała około 150 roku w Aleksandrii. Została ona utworzona na wzór pogańskich szkół filozoficznych i uważana jest za pierwszą chrześcijańską placówkę edukacyjną, w której nauczano również filozofii greckiej. Nauczano wszystkich dziedzin teologii, retoryki, literatury klasycznej i filozofii eklektycznej. Szkoła katechetów podlegała nadzorowi biskupa. (Wikipedia)

124 Lucjusz Sewer (146-211) był cesarzem rzymskim w latach 193-211. Podczas jego rządów miały miejsce lokalne prześladowania chrześcijan.

125 Kraft: Die Kirchenväter. Bis zum Konzil von Nizäa , s. 140.

126 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru nicejskiego, s. 139.

127 Sierszyn: 2000 lat historii Kościoła, tom 1, s. 172.

128 Fiedrowicz: Teologia ojców Kościoła. Podstawy wczesnochrześcijańskiej refleksji religijnej, s. 28.

129 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru w Nicei, s. 144.

130 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru w Nicei, s. 140.

131 Nauka o aniołach i nauka o ideach splatają się już u Filona w teozoficzny mit. Według Filona dusze sprawiedliwych powracają do świata aniołów/świata idei (Neumark: Geschichte der jüdischen Philosophie des Mittelalters. Tom 1, s. 29).

132 Ohlig: Ein Gott in Drei Personen? Vom Vater Jesu zum „Mysterium“ der Trinität, s. 41-42.

133 Ohlig: Jeden Bóg w trzech osobach? Od Ojca Jezusa do „tajemnicy” Trójcy Świętej, s. 57-58.

134 Grillmeyer: Jezus Chrystus w wierze Kościoła. Tom 1, s. 105.

135 Kraft: Ojcowie Kościoła. Aż do soboru w Nicei, s. 149.

136 Kraft: Ojcowie Kościoła. Aż do soboru w Nicei, s. 166.

137 Geerlings: Teologowie starożytności chrześcijańskiej. Wprowadzenie , s. 53.

138 Sierszyn: 2000 lat historii Kościoła , tom 1, s. 177. 139 Fiedrowicz: Teologia ojców Kościoła. Podstawy wczesnochrześcijańskiej refleksji religijnej, s. 66. 140 Fiedrowicz: Teologia ojców Kościoła. Podstawy wczesnochrześcijańskiej refleksji religijnej, s. 66.

141 Fiedrowicz: Teologia ojców Kościoła. Podstawy wczesnochrześcijańskiej refleksji religijnej, s. 31.

142 Fiedrowicz 2007:31

143 Beyschlag 1982:206

144 W swojej rozprawie doktorskiej poświęconej pojęciu istoty z okresu przednicejskiego aum;ischen Zeit autor przeanalizował wszystkie pisma ojców Kościoła i doszedł do wniosku, że pojęcie to występuje bardzo rzadko we wczesnym chrześcijaństwie i nie ma kluczowego znaczenia. Pojęcie to nie pochodzi z Biblii, ale pojawia się dopiero w literaturze antygnostycznej (Irenäus, Hippolyt, Klemensa) w połowie II wieku. Również porównanie z pismami z Nag Hammadi pokazuje, że substantia jest typowym pojęciem gnostyckim. (von Ostheim: Ousia und Substantia. Untersuchungen zum Substanzbegriff bei den vornizäischen Kirchenvätern, s. 34, 37, 341).

145 Grillmeyer: Jezus Chrystus w wierze Kościoła. Tom 1, s. 280.

146 Ohlig: Jeden Bóg w trzech osobach? Od Ojca Jezusa do „tajemnicy” Trójcy Świętej , s. 60.

147 Zierbritzki: Duch Święty i dusza świata: problem trzeciej hipostazy u Orygenesa, Plotyna i ich poprzedników , s. 236

148 Sierszyn: 2000 lat historii Kościoła , tom 1, s. 168.

149 Ohlig: Jeden Bóg w trzech osobach? Od Ojca Jezusa do „tajemnicy” Trójcy Świętej, s. 224-225.

150 Sierszyn: 2000 lat historii Kościoła, tom 1, s. 142-143, 149.

151 Kraft: Ojcowie Kościoła. Aż do soboru w Nicei, s. 266.

152 McGrath: Droga teologii chrześcijańskiej, s. 304.

153 Sierszyn: 2000 lat historii Kościoła, tom 1, s. 149.

154 Ohlig: Jeden Bóg w trzech osobach? Od Ojca Jezusa do „tajemnicy” Trójcy , s. 55.

155 Ohlig: Jeden Bóg w trzech osobach? Od Ojca Jezusa do „tajemnicy” Trójcy , s. 57.

156 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru w Nicei , s. 268. 157 Hausschild: Podręcznik historii Kościoła i dogmatów . Tom 1. Kościół starożytny i średniowiecze , s. 12. 158 McGrath: Droga teologii chrześcijańskiej , s. 303.

159 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru w Nicei, s. 240.

160 Huber: Filozofia ojców Kościoła, s. 93.

161 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru w Nicei, s. 241.

162 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru w Nicei, s. 242.

163 Pismo jest skierowane przeciwko niejakiemu Noetowi ze Smyrny, który prawdopodobnie w drugiej połowie II wieku był biskupem tej wspólnoty i głosił nauki monarchiańskie. (Dünzl 2006:36).

164 Sabellius był kapłanem i teologiem w III wieku. Pochodził prawdopodobnie z Libii lub Egiptu i zmarł na wygnaniu na wyspie Thasos.

164 Sabellius był kapłanem i teologiem z III wieku. Pochodził prawdopodobnie z Libii lub Egiptu i zmarł na wygnaniu na wyspie Thasos. W 217 roku n.e. nauczał w Rzymie doktryny tzw. ekonomicznej Trójcy, zwanej również monarchianizmem modalistycznym, zgodnie z którą Bóg jest niepodzielny, a Ojciec (Stwórca i Prawodawca), Syn (Zbawiciel) i Duch Święty (boska obecność wśród ludzi) są trzema następującymi po sobie formami tego samego bytu.

165 W krótkim czasie doszło do schizmy ograniczonej do Rzymu. Ostatecznie jednak zwyciężył Kallist. Zwolennicy jego chrystologii zostali nazwani monarchianami, ponieważ (w przeciwieństwie do teologów ze Wschodu) podkreślali tożsamość panowania Ojca i Syna. Tertulian zwalczał doktrynę rzymskiej wspólnoty, a tym samym także Kalista.

166 Kraft: Die Kirchenväter. Bis zum Konzil von Nizäa , s. 248.

167 Dünzl: Kleine Geschichte des trinitarischen Dogmas in der Alten Kirche , s. 38.

168 Huber: Philosophie der Kirchenväter, s. 93.

169 Grillmeyer: Jesus Christus im Glauben der Kirche. Tom 1, s. 235-236.

170 Huber: Filozofia ojców Kościoła, s. 98-99.

171 Sierszyn: 2000 lat historii Kościoła , tom 1, s. 150-151, 159.

172 Harnack: Podręcznik historii dogmatów. Tom 1, s. 159.

173 McGrath: Droga teologii chrześcijańskiej, s. 302.

174 Dla Halfwassera jedną z najdziwniejszych ironii historii jest to, że właśnie wróg chrześcijan Porfiriusz (234-305, uczeń Plotyna → założyciel neoplatonizmu) ze swoją trynitarną koncepcją Boga, którą opracował na podstawie interpretacji chaldejskiego wyroczni, stał się najważniejszym inspiratorem rozwoju dogmatu Trójcy Świętej (2004:152). , stał się najważniejszym inspiratorem rozwoju dogmatu trynitarnego (2004:152). Obie strony, arianie i ortodoksi, wykorzystują neoplatoniczne formy myślenia i neoplatoniczne pojęcia, takie jak „istota” (gr. ousia) lub hipostaza, do poparcia swoich tez (:166).

175 Sierszyn: 2000 lat historii Kościoła , tom 1, s. 150-151, 158.

176 Moltmann: Trójca i królestwo Boże: o doktrynie Boga , s. 31-32.

177 McGrath: Droga teologii chrześcijańskiej, s. 302.

178 Greshake: Wprowadzenie do wiary w Trójjedynego Boga, s. 78.

179 McGrath: Droga teologii chrześcijańskiej, s. 302-303.

180 Grillmeyer: Jezus Chrystus w wierze Kościoła. Tom 1, s. 250.

181 W swojej rozprawie doktorskiej na temat wpływów pozachrześcijańskich na rozwój dogmatu Trójcy Świętej autor dochodzi do wniosku, że trynitarna koncepcja Boga jest prawdą tylko dzięki znacznym ustępstwom wobec neoplatonizmu i tylko jako wielka tajemnica, Trójca Święta (Gerlitz: Wpływy pozachrześcijańskie na rozwój chrześcijańskiego dogmatu Trójcy Świętej. Jednocześnie próba wyjaśnienia pochodzenia homousii w kontekście historii religii i dogmatów, s. 269, 271-272) . Szczególnie trzecia hipostaza (Duch Święty) niesie ze sobą „szlam” religijnej przeszłości.

182 Loofs: Leitfaden zum Studium der Dogmengeschichte (Przewodnik po historii dogmatów), s. 90.

183 Kellner: Tertullians sämtliche Schriften (Wszystkie pisma Tertuliana), s. 527.

184 McGrath: Droga teologii chrześcijańskiej, s. 302.

185 Hausschild: Podręcznik historii Kościoła i dogmatów. Tom 1. Kościół starożytny i średniowiecze, s. 167.

186 Tuggy: The Lost Early History of Unitarian Christian Theology. Dr Tuggy dowodzi, że byli oni „unitarianami”

w swoim poglądzie na Boga, a nie trynitarzami. <https://www.youtube.com/watch?v=0Hnlw4iMhE8>

187 Cytat za Hemphill: Ehre sei Gott in der Höhe, s. 460.

188 Sierszyn: 2000 lat historii Kościoła , tom 1, s. 160

189 Jak zauważa Kraft, wśród łacińskich ojców Kościoła było wielu pochodzących z Afryki Północnej. Podaje on dwie możliwe przyczyny: afrykański montanizm oraz przejście do chrześcijaństwa uczonych pogan (Tertulian, Minucius Felix, Cyprian, Laktancjusz, Arnobiusz, Augustyn itp.), którzy przeszli łacińskie wykształcenie retoryczne (w tamtych czasach rodzaj tytułu doktora filozofii). Jest to tym bardziej zaskakujące, jeśli porówna się niewielki obszar rzymski w Afryce Północnej z pozostałą częścią łacińskiego Zachodu. (Kraft: Die Kirchenväter. Do soboru w Nicei, s. 259)

190 Por. również akty męczenników: Akty prokonsularne św. Cypriana (BKV I,14)

191 Kurz: Podręcznik ogólnej historii Kościoła . Tom pierwszy, s. 312.

192 Proksch: Chrystus w pismach Cypriana z Kartaginy , s. 11, 245.

193 Meier: Nauka o Trójcy Świętej w jej historycznym rozwoju . Tom pierwszy, s. 87.

194 Ojcowie poapostolscy, pomimo swoich bliskich kontaktów z apostołami, mieli już wyraźne braki w swojej nauce. Sierszyn (2000 lat historii Kościoła, tom 1, s. 67-71) wspomina o wysiłkach ojców, aby zachować pierwotną wiarę chrześcijańską. Widać jednak wyraźne różnice w stosunku do Pisma Świętego, które autor określa w trzech punktach: zmiana doktryny usprawiedliwienia (przejście do sprawiedliwości opartej na uczynkach), Komunia Święta (nabiera magicznego, materialnego znaczenia i pośredniczy w zbawieniu) oraz urząd biskupi (kapłani stają się pośrednikami zbawienia).

195 Modalistyczny monarchianizm próbował świadczyć o pełnej boskości Syna, a jednocześnie, w celu zachowania monoteizmu, doszedł do stanowiska, które przynajmniej z punktu widzenia przeciwników sprowadzało się do tożsamości Ojca i Syna. Najwcześniejszymi monarchianami w II i III wieku byli Noetus ze Smyrny i Praxeas. Obaj zostali polemicznie nazwani patripassianami. Patripassianizm („cierpienie Ojca”) był terminem bojowym wprowadzonym przez Tertuliana; Patripassianizm naucza, że to Ojciec stał się człowiekiem, narodził się z dziewicy i cierpiał oraz umarł na krzyżu. (Wikipedia)

196 Heinisch: s. 30.

197 Starożytne tłumaczenie hebrajskich lub starożytnych greckich rękopisów biblijnych na język aramejski.

198 Midrasz to interpretacja tekstów religijnych w judaizmie rabinicznym.

- 199 Heinisch: s. 31.
- 200 Heinisch: s. 36-42.
- 201 Von Harnack: Historia literatury wczesnochrześcijańskiej do Euzebiusza, część 1, s. XXXVI
- 202 Hieronim, epistula 21,13,4/6 („Do Damazego”)
- 203 Bergmeier: Cesarz Konstantyn i burzliwe lata chrześcijaństwa, s. 60, 64.
- 204 Bergmeier: Cesarz Konstantyn i burzliwe lata chrześcijaństwa, s. 71-72, 80.
- 205 Mosheim: Institutes of Ecclesiastical History. Ancient and Modern . Tom I, str. 386. 206 Walchs: Entwurf einer vollständigen Historie der Kirchenversammlungen , str. 140. 207 Mosheim: Institutes of Ecclesiastical History. Ancient and Modern . Tom I, str. 386.
- 208 Küng: Chrześcijaństwo. Istota i historia , s. 222.
- 209 Kelly: Wierzenia wczesnego chrześcijaństwa , s. 244-227.
- 210 Bergmeier: Cesarz Konstantyn i burzliwe lata chrześcijaństwa, s. 190, 192.
- 211 Lapid: Żyd Jezus. Tezy Żyda. Odpowiedzi chrześcijanina, s. 10.
- 212 Flusser: Odkrycia w Nowym Testamencie. Tom 1, s. 10.
- 213 Fischer: Czy chrześcijanie mają trzech bogów? str. 109.
- 214 Kraft: Ojcowie Kościoła. Do soboru w Nicei, str. XIV
- 215 Benz: Duch i życie Kościoła wschodniego, s. 38.
- 216 Lloyd-Jones: Bóg Ojciec, s. 107.
- 217 Brunner: Dogmatyka, tom 1. Chrześcijańska nauka o Bogu, s. 208-209.
- 218 Dostępne online: <http://www.studylight.org/encyclopedias/bri/print.cgi?n=28558> 11. wydanie.
- 219 Bergmeier: Cesarz Konstantyn i burzliwe lata chrześcijaństwa, s. 147, 232.